

Το οικοδομικό χρονικό του κτιριακού συγκροτήματος του Μεταξουργείου

Μαρτυρίες

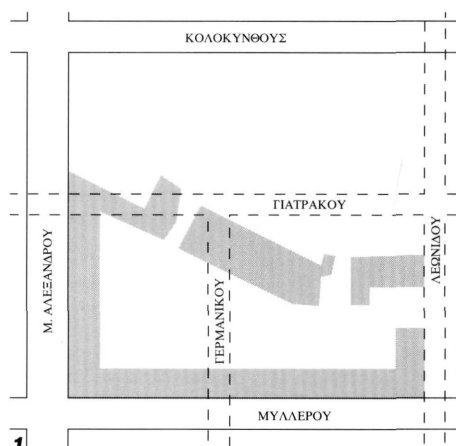
Στο σχέδιο των Αθηνών του L. von Klenze που εγκρίθηκε το 1834¹ σημειώνεται, με εστιγμένη γραμμή, το περίγραμμα ενός κτιρίου στο σημείο ακριβώς που αργότερα αναπτύχθηκε το κτίριο του “Μεταξουργείου”. Πρόκειται για ένα κτίσμα που βρίσκεται σε τραπεζοειδές οικόπεδο, αναπτύσσεται σε όλο το μήκος των δύο κάθετα τεμνομένων πλευρών του με πρόσωπο στους παρακείμενους δρόμους και περιβάλλει κατά ένα τμήμα τις υπόλοιπες πλευρές. Το περίγραμμα αυτού του κτιρίου, με κάποιες τροποποιήσεις, θα κάνει την εμφάνισή του σε όλα τα μεταγενέστερα σχέδια της πόλης των Αθηνών.²

Το γεγονός αυτό μαρτυρεί αφ’ ενός μεν τη διαρκή ύπαρξη ενός σημαντικού σε μέγεθος κτιρίου στη συγκεκριμένη θέση, σε όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα, και αφετέρου τη σπουδαιότητα αυτού του κτιρίου σε σχέση με τα κοινά κτίρια της πόλης, εφόσον επισημαίνεται στους χάρτες με ξεχωριστό τρόπο. Για το κτίριο αυτό και τη σχέση του με τον γνωστό αρχιτέκτονα Χριστιανό Χάνσεν έχει ήδη δημοσιεύσει στοιχεία η Αριστέα Παπανικολάου-Κρίστενσεν.³

Η ιστορία του κτιριακού συγκροτήματος και των επιχειρήσεων που εγκαταστάθηκαν σε αυτό παρουσιάζεται σε άλλες μελέτες του τόμου αυτού. Εδώ ας συμπληρώσουμε ότι προσπάθειες για την επαναλειτουργία του εργοστασίου έγιναν από τον Α. Δουρούτη μέχρι το 1886, αλλά απέβησαν άκαρπες. Τελικά το βιομηχανικό συγκρότημα άρχισε να μετατρέπεται σε συγκρότημα κατοικίας για να καλυφθούν οι στεγαστικές ανάγκες της Αθήνας. Χρησιμοποιήθηκε περιστασιακά και ως κατάλυμα πειραιωτών προσφύγων καθώς και ως φρουραρχείο του ΕΛΑΣ το 1944.

Κατά τη διάρκεια της τελικής μετατροπής του συγκροτήματος του μεταξουργείου σε συγκρότημα κατοικιών, ρυμοτομικές επεμβάσεις αλλοίωσαν τη μορφή των κτιριακών εγκαταστάσεων (εικ. 1). Η διάνοιξη της οδού Γιατράκου οδήγησε στην κατεδάφιση του βορειότερου άκρου του κτιρίου με όψη επί της οδού Μεγάλου Αλεξάνδρου. Η διάνοιξη τέλος της οδού Γερμανικού οδήγησε στην κατεδάφιση ενός μεγάλου τμήματος του κτιρίου που είχε πρόσωψη επί της οδού Μυλλέρου. Ο διαχωρισμός του συγκροτήματος, με τις παραπάνω ρυμοτομήσεις, σε δύο οικοδομικά τετράγωνα είχε ως επακόλουθο τη διαμόρφωση όψεων βοηθητικών κτιρίων κατά μήκος των δύο αυτών οδών. Εξαφανίστηκε έτσι ο αύλειος χώρος του συγκροτήματος και κατεδαφίστηκαν τα κτίσματα της ανατολικής πλευράς του μεταξουργείου.

Τα κτίρια “Μεταξουργείου” ή “Δουρούτη”, όπως επικράτησε τελευταία να λέγονται, περιέχουν λοιπόν οικοδομικές φάσεις οι οποίες αντι-

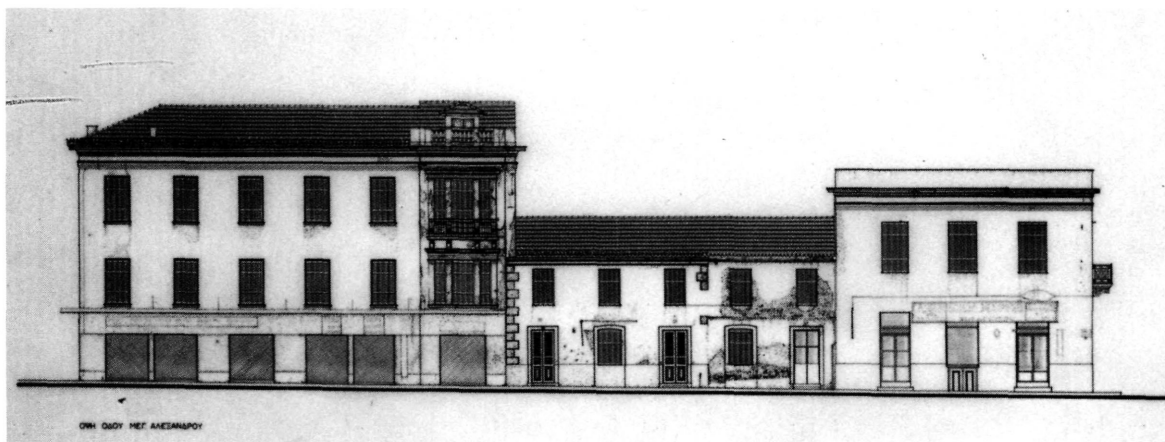

1. Το αρχικό οικόπεδο του μεταξουργείου με το κτίριο όπως ήταν το 1868· υποδεικνύονται με διακεκομμένη γραμμή οι μεταγενέστερες ρυμοτομήσεις.

1. Β. Διάταγμα της 18/30 Σεπτεμβρίου 1834.

2. Στο χάρτη των Αθηνών του Klenze όπως εκδόθηκε στο Μόναχο (εικ. 7), στο χάρτη του Aldenhofen του 1837, στον Ρυμοτομικό Χάρτη των Αθηνών του 1834 (Chenavard), στο σχέδιο των Αθηνών της επιτροπής του 1847, στο Χάρτη της Γεωγραφικής Υπηρεσίας του Γαλλικού Γενικού Επιτελείου του 1854, στο χάρτη της πόλεως και των περιχώρων των Αθηνών του 1860, υπό Εμμ. Καλέργη κ.λπ. Οι χάρτες του 1837 και 1854 αναδημοσιεύονται σε άλλες μελέτες του τόμου αυτού (σ. 47, 159).

3. Αριστέα Παπανικολάου-Κρίστενσεν, «Ο Χριστιανός Χάνσεν και το κτίριο του Μεταξουργείου», ανάπτυξη από Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών, τόμος XIX (1986), σ. 139-152.

2

2. Σημερινή όψη του μεταξουργείου επί της οδού Μεγάλου Αλεξάνδρου· το δυτικό τμήμα, που διασώζεται στην αρχική μορφή του, είναι στα δεξιά της εικόνας. Αποτύπωση, Μάρτιος 1993 (Δήμος Αθηναίων, σχέδιο αρ. 12, σε κλίμακα 1:100).

στοιχούν στις διάφορες λειτουργίες που εξυπηρετήσε κατά καιρούς το κτίριο. Για την ανίχνευση αυτών των φάσεων, πέρα από τα οικοδομικά δεδομένα που σώζονται και σήμερα στα κτίρια και πέρα από τις απεικονίσεις στα τοπογραφικά διαγράμματα, σημαντικές πληροφορίες περιέχονται σε διάφορα, δημοσιευμένα ή όχι, σχεδιαγράμματα και σκαριφήματα. Αυτά είναι:

α) Χαρακτικό του Fr. Stademan (1841) όπου εικονίζεται το ημιτελές κτίριο του Χάνσεν (εικ. 6).⁴

β) Απεικόνιση του συγκροτήματος σε μετοχή της εταιρείας “A. Wrampe and Co” που δείχνει τις όψεις του κτιρίου επί των οδών Μυλλέρου και Μεγάλου Αλεξάνδρου, που χρονολογείται περίπου στα 1852–53 (εικ. 8).⁵

γ) Απεικόνιση του συγκροτήματος σε αντίγραφο παλαιού σχεδίου το οποίο δεν διασώζεται και ήταν προσαρτημένο σε άγνωστο συμβόλαιο. Η αντιγραφή έγινε από τον Χρ. Ζιούλα.⁶

δ) Απεικόνιση του συγκροτήματος σε μετοχή της Σηριακής Εταιρείας της Ελλάδος του 1855 με τις όψεις του κτιρίου επί των οδών Μυλλέρου και Μεγάλου Αλεξάνδρου.⁷

ε) Σχέδιο της κάτοψης του συγκροτήματος του Μεταξουργείου όπως ήταν το 1868 (εικ. 10).⁸

στ) Σχέδιο με τις προσόψεις του παραπάνω συγκροτήματος επί των οδών Μυλλέρου και Μ. Αλεξάνδρου (εικ. 3, 5).⁹

ζ) Απεικόνιση του εσωτερικού του “Μεταξοκλωστηρίου Αθηνών”, δημοσιευμένη το 1864 (εικ. 9).

Το εμπορικό κέντρο του Χάνσεν

Η πλευρά του συγκροτήματος επί της οδού Μεγάλου Αλεξάνδρου, όπως σώζεται σήμερα, παρουσιάζει στην κάτοψη μια συμμετρική διάταξη. Ο άξονάς της συμπίπτει με τον άξονα της αυτοτελούς μορφολογικής ενότητας που υψώνεται σε ύψος στο δυτικό άκρο της σημερινής οικίας Δουρουτή (εικ. 2, αποτύπωση όψης οδού Μ. Αλεξάνδρου).¹⁰ Εκατέρωθεν αυτού του άξονα διατάσσονται δύο συγκροτήματα χώρων. Αποτελούνται από έναν κεντρικό στενό χώρο με κλιμακοστάσιο που συνδέεται με δύο εκατέρωθεν δωμάτια. Κάθε δωμάτιο διαθέτει από δύο παράθυρα προς το δρόμο, ενώ ο χώρος των κλιμακοστασίων μόνο ένα. Η μορφολογία του ανατολικού τμή-

4. Fr. Stademann, *Panorama von Athen*, Μόναχο 1841, πιν. 8.

5. Αριστέα Παπανικολάου-Κρίστενσεν, *ό.π.*, σ. 145 (από το αρχείο Χ. Ζιούλα).

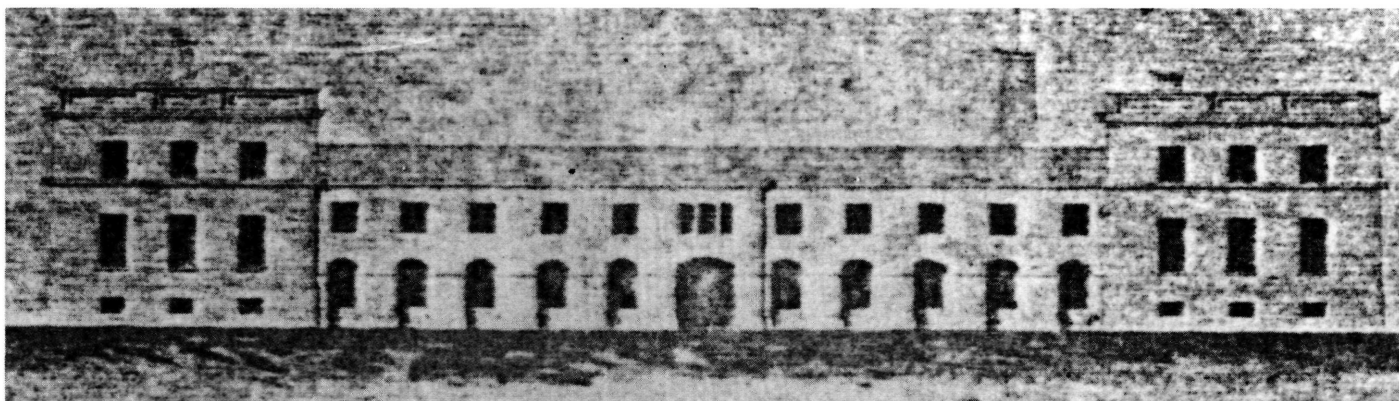
6. *Ο.π.*, σ. 144· την εποχή της σύνταξης του διαγράμματος το κτίριο ανήκε ακόμα στην εταιρεία Wrampe and Co. Βλ. και *εδώ*, σ. 62.

7. *Ο.π.*, σ. 146. Βλ. και *εδώ*, σ. 67.

8. *Ο.π.*, σ. 149, εικ. 8.

9. *Ο.π.*, σ. 148, εικ. 7, πιθανώς της ίδιας εποχής με την κάτοψη.

10. Για όλα τα πρόσφατα σχέδια του μεταξουργείου που δημοσιεύονται *εδώ*, βλ.: Δήμος Αθηναίων, Διεύθυνση Αρχιτεκτονικού, Τμήμα Παραδοσιακών κτιρίων και μνημείων (προϊστάμενος: Γ. Πουλημένος), Έργο: Ανάπλαση παλαιού μεταξουργείου (αρχιτέκτονες: Μαρία Δανιήλ, Α. Πουλιούδης, σχεδιαστές: Ευαγγελία Κακλαμάνη, Ι. Χαριζιόπουλος).

3

ματος αυτής της διάταξης έχει αλλοιωθεί σημαντικά και έχει επικαλυφθεί από τη μεταγενέστερη διαμόρφωση της οικίας Δουρούτη. Αντίθετα το δυτικό τμήμα διατηρείται σχεδόν άθικτο. Φαίνεται επίσης άθικτο στο σχέδιο της κάτοψης του 1868 (εικ. 10) και περιγράφεται αυτούσιο στην Έκθεση πλειστηριασμού του 1854.¹¹ Θα πρέπει να επισημάνουμε τη σύμπτωση των διαστάσεων του σχεδίου του 1868 με τη σημερινή κατάσταση όπως αυτή προκύπτει από τις αποτυπώσεις. Είναι φανερό ότι το τμήμα αυτό, στο ισόγειό του και εν μέρει στον όροφο μεταξύ της οικίας Δουρούτη και του γωνιακού “πύργου”, σώζεται όπως ήταν πριν από το 1854.

Το σχέδιο των προσόψεων του 1868 επιβεβαιώνει την άποψη αυτή. Υφίσταται πλήρης ταύτιση στις καθ’ ύψος στάθμες του σωζόμενου τμήματος με τις αρχικές του σχεδίου.¹² Το ίδιο σχέδιο της πρόσοψης του 1868 μας δίνει μια πλήρη εικόνα του κτίσματος επί της οδού Μεγάλου Αλεξάνδρου, όπως διαμορφώθηκε το 1854 (εικ. 3). Η σύνθεση ολοκληρώνεται στα δύο άκρα με δύο πυργοειδή συγκροτήματα που έχουν τρία ανοίγματα το καθένα. Από αυτά το δυτικότερο σώζεται και σήμερα. Απαρτίζεται από έναν τετράγωνο γωνιακό χώρο και ένα στενότερο προς βορρά. Και στο συγκρότημα αυτό παρατηρείται πλήρης ταυτότητα των εξωτερικών διαστάσεων μεταξύ σχεδίων και σημερινής κατάστασης. Εσωτερικά όμως έχει γίνει διαρρύθμισή του σε κατοικία. Αντίθετα ο ανατολικός “πύργος” έχει κατεδαφιστεί με τη διάνοιξη της οδού Γιατράκου.

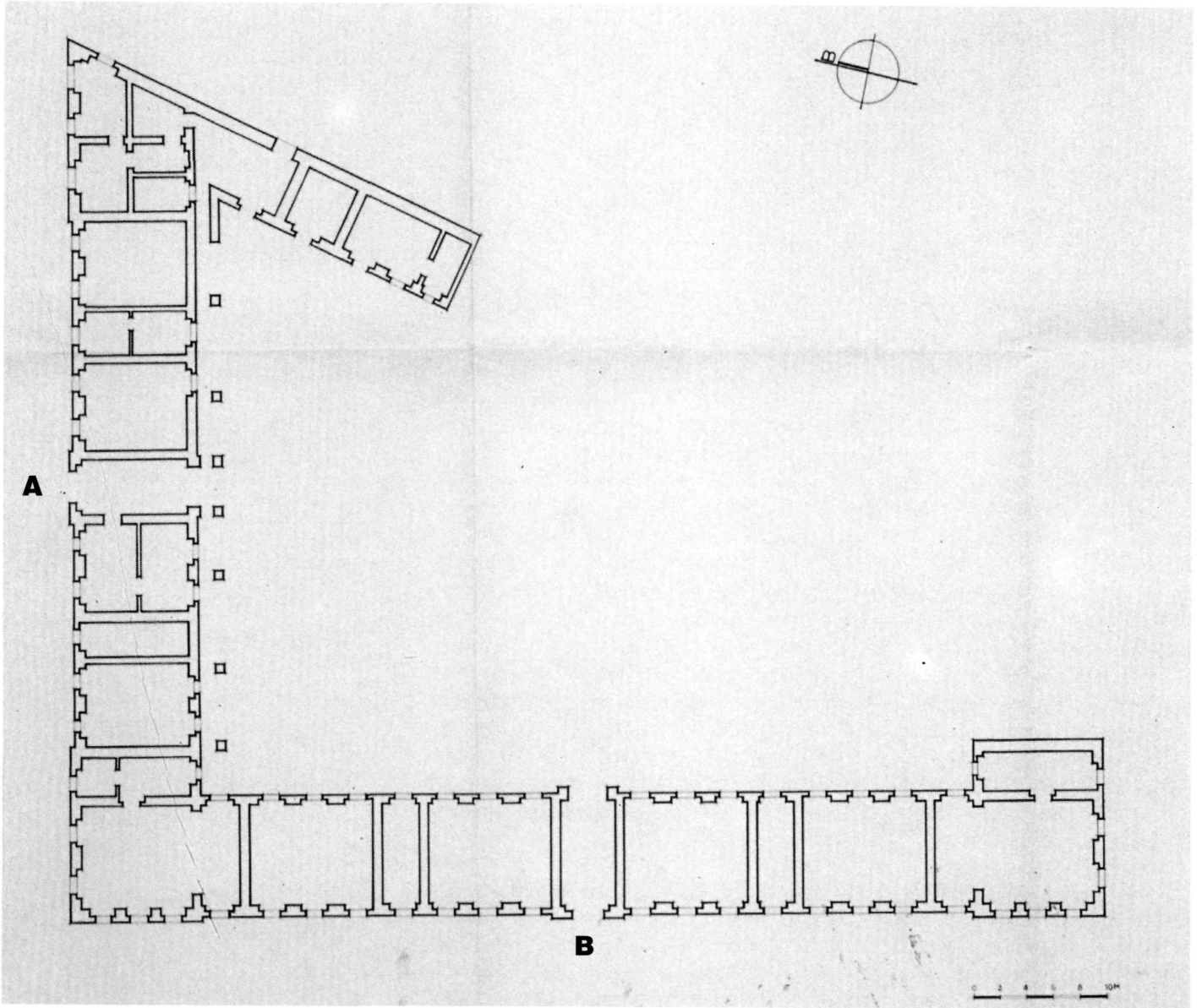
Μπορούμε λοιπόν να αποκαταστήσουμε την πέρυγα επί της οδού Μεγάλου Αλεξάνδρου όπως ήταν πριν από το 1854. Θα σημειώσουμε ότι το προκύπτον μήκος επί της οδού Μεγάλου Αλεξάνδρου ταυτίζεται με το μήκος που εμφανίζεται να διαθέτει το κτίριο του Χάνσεν στα παλαιότερα τοπογραφικά διαγράμματα της Αθήνας¹³ (εικ. 4, τεκμηρίωση: κάτοψη κτιρίου Hansen). Πρόκειται για ένα συγκρότημα με ένα κεντρικό πυλώνα που φέρει ευρύ άνοιγμα, υπερκείμενο χαμηλό τόξο και τρία στενά παράθυρα εν σειρά στον όροφο. Ο πυλώνας προβάλλει ελαφρά από τις δύο εκατέρωθεν συμμετρικές πέρυγες, οι οποίες διαθέτουν πέντε ανοίγματα παραθύρων διαμορφωμένα με μικρή υποχώρηση μέσα σε ευρύτερα ανακουφιστικά τόξα. Ο χαμηλός όροφος διαθέτει τετράγωνα ανοίγματα. Η όλη σύνθεση περιβάλλεται στα δύο άκρα από δύο πυργοειδείς κατασκευές ελαφρά προέχουσες και σημαντικά υπερυψωμένες. Η υπερύψωση αυτή οφείλεται κύρια στη δημιουργία υπογείων χώρων και στη συνακόλουθη υπερύψωση των ισογείων, καθώς και στο ότι το νέο πάτωμα του ορόφου διαμορφώθηκε στη

3. Όψη του μεταξουργείου επί της οδού Μεγάλου Αλεξάνδρου, σύμφωνα με σχέδιο του 1868· το δυτικό τμήμα, δεξιά της κεντρικής εισόδου, διασώζεται σήμερα (σχέδιο Γ. Κατσαρού, 27.8.1868, σε αντίγραφο Δ. Μαυριδόπουλου, 18.3.1873, Αρχείο Χ. Ζιούλα).

11. Στη σελίδα 20 κ.ε.· πρόκειται για το τμήμα που χαρακτηρίζεται ως βορεινή είσοδος.

12. Οι στάθμες επί του σχεδίου διαπιστώθηκαν γραφικά αφού έγινε προσαρμογή του σχεδίου υπό κλίμακα στις υφιστάμενες διαστάσεις.

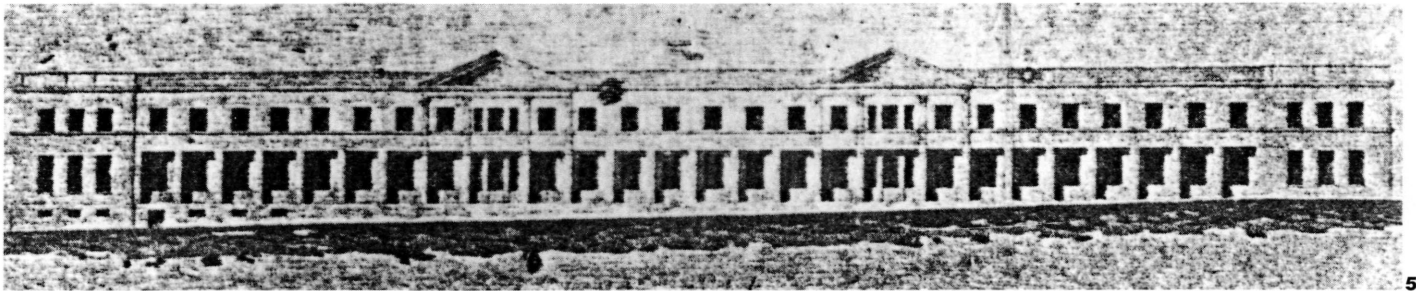
13. Ιδιαίτερα μνημονεύουμε τον χάρτη του L. von Klenze, τον χάρτη του Altenhofen (1837), τον Ρυμοτομικό χάρτη Chenavard (1834) κ.λπ.

4. Αναπαράσταση κάτοψης εμπορικού κέντρου Χάνσεν. Α: είσοδος βορεινής πλευράς, Β: είσοδος δυτικής πλευράς (Δήμος Αθηναίων, σχέδιο σε κλίμακα 1:200).

στάθμη των παλαιών γείσων της στέγης, ενώ ο όροφος των “πύργων” οικοδομήθηκε πάνω από τα γείσα του υπολοίπου συγκροτήματος. Αυτό ήταν το αρχικό κτίσμα του Χρ. Χάνσεν, του οποίου μια πτέρυγα απεικονίζεται ελαφρά τροποποιημένη και στο σχέδιο του 1868 (εικ. 3). Η πτέρυγα αυτή επί της οδού Μεγάλου Αλεξάνδρου διατηρήθηκε στην αρχική της μορφή έως το τέλος του 19ου αιώνα, οπότε μετατράπηκε σε κατοικίες και κατεδαφίστηκε το ανατολικό άκρο της.

Η πτέρυγα όμως επί της οδού Μυλλέρου εμφανίζεται με εντελώς διαφορετική μορφή. Δεν διαφέρει μόνο τυπολογικά και μορφολογικά από την πτέρυγα της Μεγάλου Αλεξάνδρου αλλά και δεν βρίσκεται σε συμφωνία με το χαρακτηριστικό του Stademann, που μας παρουσιάζει το κτίριο από την

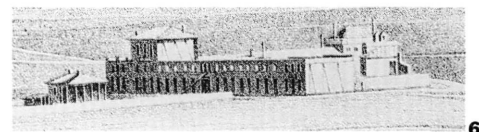

5

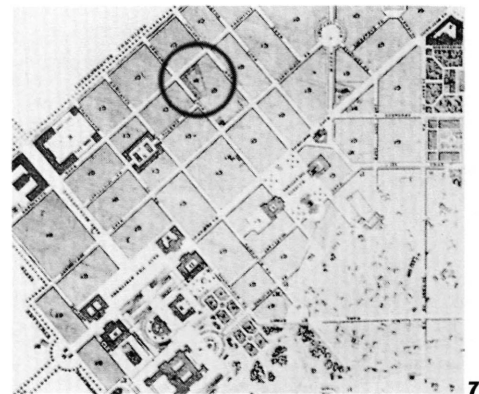
πλευρά της οδού Μυλλέρου, όπως σωζόταν προ του 1841, δηλαδή όπως το εγκατέλειψε ημιτελής ο Χάνσεν (εικ. 6).¹⁴ Είναι προφανές ότι το κτίριο που εικονίζεται στις μεταγενέστερες απεικονίσεις του μεταξουργείου δεν έχει σχέση με το κτίριο που είδε ο Stademann το 1835. Το πρώτο κτίριο του Χάνσεν ήταν διώροφο και είχε έναν κεντρικό πυλώνα με τρία υπερκείμενα ανοίγματα. Εκατέρωθεν του πυλώνα διατάσσονταν συμμετρικά οκτώ ανοίγματα. Κατέληγε στα δύο άκρα σε δύο “πυργοειδή” συγκροτήματα με τρία ανοίγματα. Η προσθήκη που διακρίνεται στον όροφο ασφαλώς προέρχεται από τις αυθαίρετες τροποποιήσεις του Καντακουζηνού στο σχέδιο Χάνσεν, οι οποίες επέφεραν και τη γνωστή ρήξη.¹⁵ Πρόκειται κατά βάση για μια επανάληψη, σε επιμήκυνση, της συνθετικής αρχής που εφάρμοσε ο Χάνσεν στη βόρεια πτέρυγα (Μ. Αλεξάνδρου) με κεντρικό πυλώνα, ακραίες πυργοειδείς απολήξεις και συμμετρική ως προς τον πυλώνα διάταξη.

Στο τοπογραφικό σχέδιο του Klenze του 1834 σημειώνεται επίσης αξονική είσοδος στο κτίριο από την οδό Μυλλέρου (εικ. 7). Η είσοδος αυτή ταυτίζεται με τον κεντρικό πυλώνα του χαρακτηριστικού του Stademann. Μια σημαντική παρατήρηση που προέκυψε από τις πρόσφατες αποτυπώσεις του συγκροτήματος διευκολύνει τα πράγματα. Στα σημεία που δεν έχουν κατεδαφιστεί, διαπιστώνεται ότι στις χαμηλότερες στάθμες υφίσταται ακόμη η διάταξη ενός στενού χώρου με εκατέρωθεν δύο ορθογώνιους χώρους, όπως ακριβώς συμβαίνει στη βόρεια πλευρά (εικ. 4, Α και Β). Οι χώροι αυτοί διαθέτουν τρία ανοίγματα αντί για δύο, με συνέπεια την επιμήκυνση του τμήματος. Οι άξονες των ανοιγμάτων της βόρειας πλευράς απέχουν μεταξύ τους όσο ακριβώς απέχουν οι άξονες των ανοιγμάτων της δυτικής πλευράς. Εν τούτοις το συνολικό μήκος της δυτικής πτέρυγας του κτιρίου Χάνσεν, όπως θα προέκυπτε αν εφαρμόζονταν οι παραπάνω παρατηρήσεις, υπολείπεται σαφώς αυτού που πραγματοποιείται στην κάτοψη του 1868 (εικ. 10). Αυτή η διαφορά μήκους διαπιστώθηκε και στα σωζόμενα τοπογραφικά μέχρι το 1854.¹⁶ Στο τοπογραφικό διάγραμμα του ΒΔ της 9.9.1864 (εικ. 11), το μήκος του μεταξουργείου επί της οδού Μυλλέρου είναι σημαντικά μεγαλύτερο από αυτό του 1854.¹⁷ Είναι προφανές ότι μεταξύ 1854 και 1864 το κτίριο του μεταξουργείου επεκτάθηκε προς νότο. Το τελικό μήκος που φαίνεται να έχει το 1864 ταυτίζεται με αυτό της κάτοψης του 1868, όπως και με το σημερινό μήκος των κτισμάτων. Αντίθετα το συνολικό μήκος που φαίνεται να διαθέτει το συγκρότημα το 1854 συμπίπτει με το μήκος που υλοποιεί το κτίριο σύμφωνα με το χαρακτηριστικό του Stademann και τις αποτυπώσεις του κτιρίου Χάνσεν.

Είμαστε λοιπόν σε θέση με ικανοποιητική ασφάλεια να αποδώσουμε το κτίριο που σχεδίασε ο Χάνσεν το 1834. Ο Χάνσεν συνέλαβε την ιδέα να δημιουργήσει ένα κτίριο σε σχήμα Γ (εικ. 4). Στη γωνία του Γ και στα άκρα

6

7

5. Όψη του μεταξουργείου επί της οδού Μυλλέρου (τότε Κεραμεικού), σύμφωνα με το σχέδιο του 1868 (Αρχείο Χ. Ζιούλα).

6. Το κτίριο του Χάνσεν, ημιτελής, όπως εικονίζεται στο Πανόραμα του F. Stademann, 1835· διακρίνεται η είσοδος από την οδό Μυλλέρου.

7. Τμήμα του σχεδίου του Κλέντσε (1834). Διακρίνεται το κτίριο του Χάνσεν, με αξονική είσοδο από την οδό Μυλλέρου (Κεραμεικού).

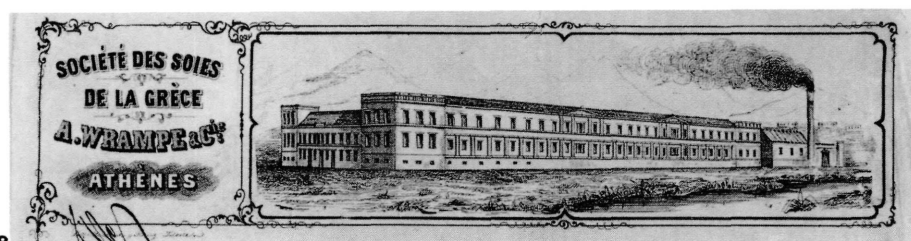
14. Ας σημειωθεί ότι το χαρακτηριστικό αυτό, που εκδόθηκε το 1841, παρουσιάζει το κτίριο όπως ήταν το 1835, βλ. επίσης Αριστέα Παπανικολάου-Κρίστensen, *ό.π.*, σ. 142.

15. *Ο.π.*

16. Ως αφετηρία μετρήσεων λαμβάνεται η γωνία Πειραιώς και Μυλλέρου.

17. Τουλάχιστον όπως αποτυπώνεται στον Χάρτη της Γεωγραφικής Υπηρεσίας του Γαλλικού Επιτελείου Στρατού του 1854· βλ. *εδώ*, στη μελέτη της Χ. Αργιαντώνη, «Συνουσία Μεταξουργείο», σ. 160.

8. Το μεταξουργείο όπως εμφανίζεται στη μετοχή της εταιρείας Wrampe, περί το 1853-54 (Αρχείο Χ. Ζιούλα).

8

του δημιούργησε πυργοειδείς απολήξεις που διαφοροποιούνταν από το υπόλοιπο κτίριο, κυρίως με τη χρήση στηθαίων περιμετρικά στους τοίχους. Οι πύργοι αυτοί αρχικά ήταν ισούψείς με το υπόλοιπο κτίριο.¹⁸ Η υπερύψωση που υπάρχει σήμερα πρέπει να αποδοθεί στις τροποποιήσεις της δεκαετίας 1854–1864 προκειμένου να βρεθεί μια λύση συναρμογής με τη νέα, υψηλότερη πτέρυγα επί της οδού Μυλλέρου, που κτίστηκε το 1854. Τα σχέδια ύψων επί της οδού Μεγάλου Αλεξάνδρου του 1868 διαφέρουν από το κτίριο Χάνσεν μόνο όσον αφορά αυτές τις προσθήκες. Οι πύργοι παρουσιάζουν μεγαλύτερο μήκος πρόσοψης επί της Μ. Αλεξάνδρου παρά επί της οδού Μυλλέρου· ίσως ήταν μια προσπάθεια του Χάνσεν να δώσει έμφαση στην πρόσοψη αυτή. Αυτό συνέβη γιατί, αντίθετα με ότι συμβαίνει σήμερα, η οδός Μ. Αλεξάνδρου (τότε Πολυτεχνείου ή Βουλευβιά) ήταν σημαντικότερη από την οδό Μυλλέρου (τότε Κεραμεικού), σύμφωνα με το σχέδιο Klenze που είχε υπόψη του ο Χάνσεν όταν σχεδίαζε το συγκρότημα.¹⁹

Στον άξονα συμμετρίας μεταξύ των πυργοειδών γωνιακών απολήξεων ο Χάνσεν τοποθέτησε από έναν πυλώνα σε κάθε πλευρά με φαρδιά είσοδο εφοδιασμένη με χαμηλό τόξο και τριπλό παράθυρο στον όροφο. Εκατέρωθεν κατασκευάστηκαν εν σειρά καταστήματα. Μεταξύ των καταστημάτων μεσολαβούσαν κλιμακοστάσια για την άνοδο στον όροφο που προοριζόταν για τις κατοικίες των εμπόρων.²⁰ Τα καταστήματα του εμπορικού αυτού κέντρου φαίνεται ότι δεν είχαν πρόσβαση απευθείας από το δρόμο, προς τον οποίο έβλεπαν μόνο με παράθυρα.²¹ Ο Χάνσεν διάλεξε τη λύση να εισάγει μέσω των δύο πυλώνων τον κόσμο στην εσωτερική αυλή, από όπου θα είχαν τη δυνατότητα να ψωνίζουν στα καταστήματα ή και να επισκέπτονται τους ιδιοκτήτες στα σπίτια τους στον όροφο. Όπως φαίνεται στην κάτοψη του 1868, η βόρεια πτέρυγα διέθετε εσωτερική στοά που στηριζόταν σε πεσσούς. Δεν διαπιστώσαμε ίχνη αυτής της στοάς και στη δυτική πτέρυγα. Η στοά διατηρείται μέχρι σήμερα στην οικία Δουρούτη με ορισμένες τροποποιήσεις. Η στοά αυτή διευκόλυνε οπωσδήποτε τους επισκεπτόμενους την αγορά. Παράλληλα η εσωτερική αυλή θα μπορούσε ενδεχομένως να χρησιμοποιηθεί ως υπαίθριος χώρος ανταλλαγών (παζάρι).

Το κτίριο Χάνσεν ήταν απλούστατο μορφολογικά. Ακολουθούσε τις αρχές των πρώιμων αθηναϊκών κτισμάτων μετά την απελευθέρωση. Αν στη μορφή κυριαρχεί απόλυτη λιτότητα, στην κατασκευή η πενιχρότητα είναι χαρακτηριστική.²² Πιθανότατα αυτός να είναι και ο λόγος των μεγάλων μεταγενέστερων επεμβάσεων στο συγκρότημα κατά τη μετατροπή του σε μεταξουργείο, που ουσιαστικά προκάλεσαν την πλήρη κατεδάφιση της δυτικής πτέρυγας.

Το εμπορικό κέντρο του Χάνσεν ακολουθεί μια ιδιότυπη διάταξη. Άλλα εμπορικά κέντρα που κτίστηκαν το πρώτο μισό του 19ου αιώνα στην Ελλάδα, αναπτύσσονται στον τύπο της περιέκνυρης κλειστής διάταξης γύρω από ένα κεντρικό αίθριο που περιβάλλεται πανταχόθεν από καταστή-

18. Έτσι τους απεικονίζει και ο Stademann.

19. Η άποψη αυτή είναι πιο πιθανή από την περίπτωση να αφομοιώθηκαν, με την τροποποίηση του 1854, οι στενοί χώροι που πρόσκεινται στα τετράγωνα γωνιακά διαμερίσματα στην πυργοειδή διάταξη του ισόγειου.

20. Στην περίπτωση αυτή ο Χάνσεν είχε χρησιμοποιήσει ακριβώς τετράγωνους γωνιακούς πύργους. Το γωνιακό διαμέρισμα περιλήφθηκε στους πύργους για να αποκτήσει κλιμακοστάσιο ανόδου η υπερύψωση του βορεινού πύργου που δεν υφίσταται σήμερα. Η οικοδομική έρευνα που συνεχίζεται στον νότιο πύργο πιστεύουμε ότι θα δώσει στοιχεία που θα διευκρινίσουν πλήρως το θέμα.

21. Αριστέα Παπανικολάου–Κρίστενσεν, *ό.π.*, σ. 140.

22. Όπως φαίνεται στις διαθέσιμες απεικονίσεις (Stademann, σχέδια 1868) και όπως διαπιστώνουμε από την μέχρι τώρα οικοδομική έρευνα.

23. Ο ίδιος ο Χάνσεν περιγράφει τον τρόπο κατασκευής του οικοδομήματος με ευτέλεια, βλ. Αριστέα Παπανικολάου–Κρίστενσεν, *ό.π.*, σ. 142.

ματα. Η ανοικτή διάταξη που επιλέγει ο Χάνσεν σε σχήμα Γ δεν βρήκε μιμητές, όσο γνωρίζουμε, στον ελλαδικό χώρο αργότερα.²³

Το βιομηχανικό συγκρότημα του μεταξουργείου

1. Το κτίριο της μεταξουργίας

Η αγορά του κτιρίου Χάνσεν από την εταιρεία “Wrampe & Co”, για τη μετατροπή του σε μεταξουργείο, βρήκε το κτίριο ημιτελές, χωρίς στέγη τουλάχιστον στη δυτική πλευρά του και με τοίχους που τμηματικά ακουμπούσαν σε ξύλινες αντιστηρίξεις και σκαλωσιές.²⁴ Από οικοδομική άποψη δεν έγιναν σημαντικές επεμβάσεις στο κτίριο για μακρό χρονικό διάστημα. Είναι πολύ πιθανό ότι οι επεμβάσεις περιορίστηκαν σε εκ των ενόντων συμπληρώσεις και διαρρυθμίσεις. Πάντως το συγκρότημα μέχρι το 1854 εμφανίζεται στους τοπογραφικούς χάρτες όπως ακριβώς ήταν και το 1834 χωρίς προσθήκες και επεκτάσεις. Εν τούτοις είναι γνωστά δύο σχέδια που τεκμηριώνουν ότι η εταιρεία “Wrampe & Co” είχε προγραμματίσει σημαντικές παρεμβάσεις στο συγκρότημα του Χάνσεν (εικ. 8).²⁵ Ουσιαστικά επρόκειτο να τροποποιηθεί ριζικά όλη η πλευρά του κτιρίου επί της οδού Μυλλέρου. Μια σειρά από έγγραφα εμφανίζουν γύρω στο 1852 να ξεκινά μια σημαντική οικοδομική δραστηριότητα στο συγκρότημα.²⁶

Τελικά το 1853 οι “Sigel & Sals” υπέγραψαν συμβόλαιο για την επανακατασκευή του κτιρίου, το οποίο είχε μερικά καταστραφεί προηγούμενος από πυρκαϊά. Από τις δημοσιευμένες πηγές προκύπτει ότι το 1852:

α) υπήρχε ήδη σχέδιο της νέας οικοδομής το οποίο είναι απόλυτα σύμφωνο με τις μεταγενέστερες απεικονίσεις·

β) προγραμματίστηκε να ανυψωθούν μερικά οι δυτικοί τοίχοι της οικοδομής (επί της οδού Μυλλέρου) και να ανακατασκευαστούν σε άλλα σημεία εκ θεμελίων μέχρι την οροφή, βάσει του υπάρχοντος σχεδίου.

Δεν αναφέρεται πουθενά ο αρχιτέκτων του νέου σχεδίου. Με πολλή δόση αυθαιρεσίας θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι είναι ο Ζίγγελ, ο οποίος έχει οπωσδήποτε σχέση με την κατασκευή της οικοδομής. Πάντως ο μελετητής, όποιος και αν ήταν, σχεδίασε στην πλευρά επί της οδού Μυλλέρου ένα εντελώς νέο κτίριο, η οικοδόμησή του οποίου απαιτήσε την κατεδάφιση του κτιρίου Χάνσεν μέχρι των θεμελίων. Λόγω της διατήρησης των θεμελίων, διατηρήθηκε η οριζοντιογραφική άρθρωση του κτιρίου του Χάνσεν στο σχεδιασμό του νέου κτιρίου ακόμη και κατά την επέκτασή του προς νότο. Στη νέα σύνθεση διατηρήθηκαν οι δύο πύργοι στα άκρα. Ανάμεσα στους δύο πύργους κτίστηκε ένα μακρότατο οικοδόμημα το οποίο διαμορφώθηκε στο ισόγειο με μια μακρά πεσσοστοιχία. Στο υπάρχον σχέδιο κατόψεως φαίνεται να έχει πεσσούς που προέχουν ιδιαίτερα και ακουμπούν στον τοίχο, όπου διανοίγονται παράθυρα μεταξύ των πεσσών (βλ. εικ. 10). Το ευθύγραμμο επιστήλιο των πεσσών υψώνεται σε αρκετό ύψος ώστε να αποτελέσει ταυτόχρονα το στηθαίο που χρησιμοποιούνταν σαν βάση έδρασης τα παράθυρα του ορόφου. Οι τοίχοι του ορόφου εκτείνονται αδιάρθροτοι και καταλήγουν σε ευθύγραμμο γείσο.

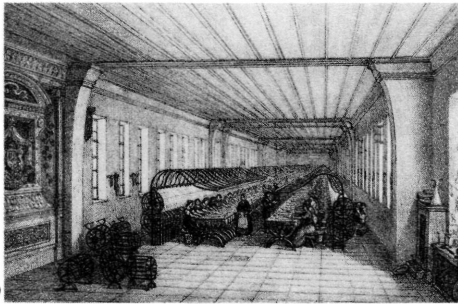
Ο δυτικός πυλώνας εισόδου του κτιρίου Χάνσεν καταργήθηκε. Στη θέση του δημιουργήθηκε ένα αετωματικό διακοσμητικό σύνολο. Εκatéρωθεν του υπάρχοντος ανοίγματος του παλαιού πυλώνα τοποθετή-

23. Η έλλειψη περιμετρικών δρόμων σε όλες τις πλευρές δεν μπορεί να αποτελέσει αιτιολόγηση της επιλογής του Χάνσεν, αφού το περιβλεπτικό σύστημα εφαρμόστηκε αργότερα και σε τέτοια κτίρια.

24. Fr. Stademann, *ό.π.*

25. Αναφερόμαστε στην απεικόνιση της μετοχής της εταιρείας 1853 (εικ. 8). Επίσης στο αντίγραφο του Χ. Ζιούλα από παλαιό σχέδιο, βλ. και υποσημείωση 6.

26. Αριστέα Παπανικολάου-Κρίστενσεν, *ό.π.*

9. Το εσωτερικό της αίθουσας αναπήνισης (πτέρυγα οδού Μυλλέρου), από το Ημερολόγιο 1864 του Μ. Παπαδόπουλου-Βρετού.

θηκε ανά ένα ζεύγος πεσσών, οι οποίοι επεκτείνονταν καθ' ύψος μέχρι το γείσο της στέγης, όπου υπήρχε ζωφόρος και μεγάλο διακοσμητικό αέτωμα. Το τετράστιλο αυτό αετωματικό πρόστυλο εξοικονομούσε κατά τον καλύτερο τρόπο το διαφορετικό πλάτος της παλαιάς εισόδου, αναδεικνύοντάς το σε αξονικό στοιχείο μιας αυτοτελούς μορφολογικής ενότητας. Η ίδια ενότητα επαναλαμβάνεται αντισυμμετρικά στο μέσο της πτέρυγας προς νότο και δημιουργούνται έτσι δύο έντονα διακοσμητικά μορφολογικά στοιχεία που διασπούν το μεγάλο μήκος της πρόσοψης επί της οδού Μυλλέρου, με σαφή αισθητικά αποτελέσματα (εικ. 5).

Ο διάκοσμος στη νέα πρόσοψη υπήρξε γενικά λιτός. Δεν φαίνεται να διαμορφώνονται ούτε καν διακοσμητικά πλαίσια παραθύρων. Μόνο στο σχέδιο της μετοχής της “Wrampe & Co” διακρίνονται οριζόντια γείσα πάνω από τα ανοίγματα και κιονίσκοι στα στηθαία των πύργων. Οι μεταγενέστερες επεμβάσεις κατέστρεψαν το διάκοσμο της φάσης αυτής, με συνέπεια να μη υπάρχουν σήμερα άλλες διαθέσιμες πληροφορίες γι' αυτόν.

Με το σχέδιο που υλοποιήθηκε το 1854, ολόκληρος ο εσωτερικός ισόγειος διαμήκης χώρος αφηνόταν ελεύθερος για να χρησιμοποιηθεί για την επεξεργασία του μεταξιού. Μόνο οι χώροι των πύργων παρέμειναν αυτοτελείς. Πολύ κατατοπιστική περιγραφή του συγκροτήματος περιέχεται στην Έκθεση αναγκαστικής κατασχέσεως του 1854.²⁷

Στην εικόνα του ισόγειου χώρου του μεταξουργείου του 1864, όπου φαίνονται τα μηχανήματα, δεσπόζουν οι λιθοκτιστες εγκάρσιες καμάρες. Είναι χαρακτηριστικό ότι η γένεση του τόξου τους είναι αρκετά χαμηλότερα από την οροφή του ισόγειου. Η λύση αυτή επιλέχθηκε για να ολοκληρωθεί το τόξο σε κατάλληλο ύψος ώστε να στηρίξει την οροφή, λόγω του σχετικά μικρού ύψους του ορόφου. Υπήρχαν ανά δύο καμάρες εγκάρσια σε κάθε αέτωμα και μια στη συναρμογή με το γωνιακό πύργο. Στη συναρμογή με το νοτιοδυτικό πύργο υπήρχε τοίχος (εικ. 9).²⁸

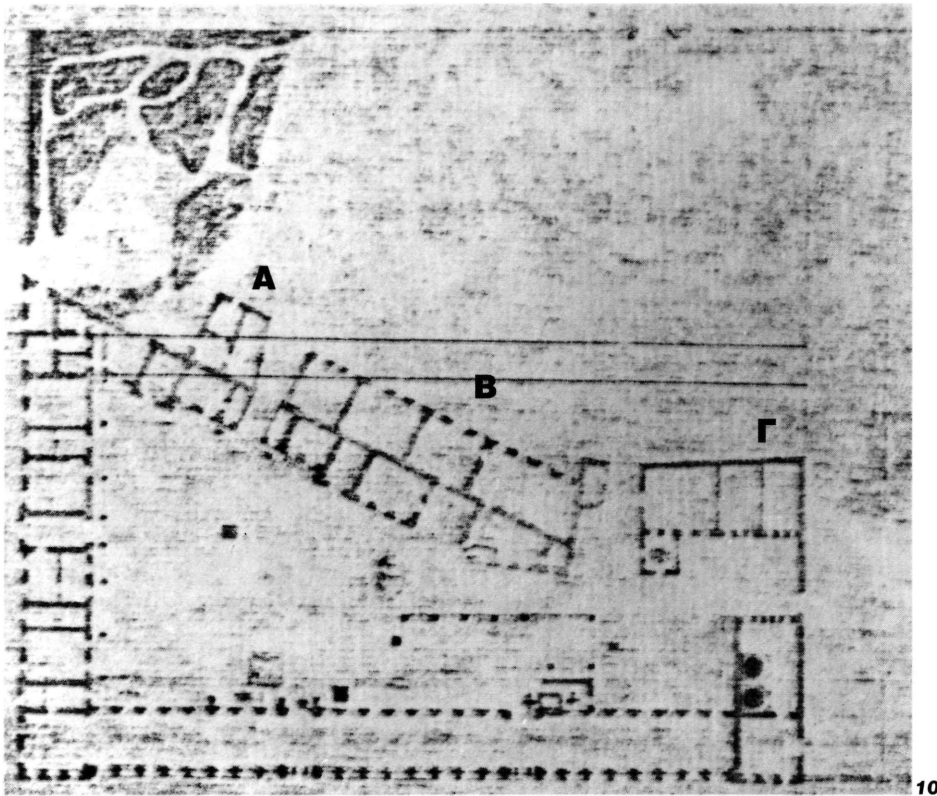
Η περιγραφή του κτιρίου που υπάρχει στην Έκθεση πλειστηριασμού του 1854 μαρτυρεί ότι το συγκρότημα ήταν τότε σχεδόν ολοκληρωμένο. Εν τούτοις φαίνεται ότι δεν ολοκληρώθηκε με απόλυτη εφαρμογή των υπαρχόντων σχεδίων, τουλάχιστον όσον αφορά τη μορφοπλαστική οργάνωση των όψεων. Η δυτική όψη, σύμφωνα με τα σχέδια, προέβλεπε μια πεσσοστοιχία στο ισόγειο, βάθους 0,80 μ., η οποία συμπληρωνόταν από ένα τοίχο πάχους 0.60 μ. σε επαφή με το πίσω μέρος της πεσσοστοιχίας, πάνω στον οποίο ανοίγονταν τα παράθυρα. Η οικοδομική έρευνα δεν επιβεβαιώνει την ύπαρξη αυτού του τοίχου. Αντίθετα επιβεβαιώνεται η ύπαρξη της πεσσοστοιχίας. Αποτελείται από πεσσούς κτισμένους με εναλλαγή στρώσεων (6-10) πλίνθων και γωνιολίθων. Χαρακτηριστικό είναι το διαφορετικό πλάτος των πλίνθων στους πεσσούς της επέκτασης που βρίσκονται προς νότο. Το γεγονός αυτό μαρτυρεί πιθανώς την επαναχρησιμοποίηση υλικού του κτιρίου Χάνσεν σε τμήμα της νέας οικοδομής. Οι πεσσοί στην κορυφή τους διαμόρφωναν λίθινη τραπεζοειδή απόληξη πάνω στην οποία στηρίζονταν χαμηλά πλίνθινα τόξα. Ψηλότερα, με απλή αργολιθοδομή, κτίστηκαν οι τοίχοι του ορόφου. Το μεταξύ των πεσσών διάστημα συμπληρώνεται σήμερα με λιθοδομή μικτής σύνθεσης από γωνιολίθους, αργούς λίθους και διάσπαρτους πλίνθους.

Πάνω σε αυτή την ποικιλόμορφη τοιχοδομή διαμορφώνονται τα νεώτερα ανοίγματα. Η χρήση σιδήρων διατομής “διπλού Γ” στην κατασκευή, μας οδηγούν να χρονολογήσουμε τις προσθήκες της τελευταίας φάσης μετά

27. Βλ. τη σχετική περιγραφή στη μελέτη της Αριστεάς Παπανικολάου-Κρίστονσεν στον τόμο αυτό.

28. Η εικόνα δεν απεικονίζει απόλυτα την πραγματικότητα δεδομένου ότι δίδει υπέρμετρο βάθος στο χώρο.

10. Κάτοψη του μεταξουργείου το 1868. Α, Β, Γ: τα τρία συγκροτήματα της ανατολικής πλευράς. Σχέδιο Γ. Κατσαρού, 27.8.1868, αντίγραφο Δ. Μαυριδόπουλου, 18.3.1873 (Αρχείο Χ. Ζιούλα).

το 1880. Η προσωπική μας άποψη είναι ότι, για άγνωστους λόγους –πιθανώς οικονομίας–, ουδέποτε διαμορφώθηκε ο δεύτερος εν επαφή με την πεσοστοιχία τοίχος. Πιθανότατα έγινε συμπλήρωση των ανοιγμάτων μεταξύ των πεσσών με μια τοιχοποιΐα μικρότερου πάχους ώστε να προβάλλουν ελαφρώς οι πεσσοί, όπως φαίνεται σε όλες τις απεικονίσεις του μεταξουργείου. Συμπληρώσεις που έγιναν κατά την τροποποίηση του συγκροτήματος σε κατοικία οδήγησαν στην ενιαία μορφή της πρόσοψης, με την πλήρη ενσωμάτωση των πεσσών στο δυτικό τοίχο.²⁹ Τα ανοίγματα πάντως στους χώρους αυτούς έγιναν μεγαλύτερα από τα προβλεπόμενα στα σχέδια.

Αξιολογώντας τη λύση που δόθηκε στο νέο κτίριο του μεταξουργείου οδηγούμαστε σε μερικές σημαντικές παρατηρήσεις. Θα επισημάνουμε ότι παρά την επαναχρησιμοποίηση της παλαιότερης υποδομής του κτιρίου του Χάνσεν και των συναφών δεσμεύσεων για την άρθρωση του κτιρίου, το νέο κτίριο παρουσιάζει μια νέα και πρωτότυπη μορφή. Η μορφή αυτή είναι ιδιαίτερα σημαντική γιατί έχει σαφείς αισθητικές προθέσεις, σε βαθμό που δεν συναντώνται σε άλλα βιομηχανικά κτίρια της εποχής.³⁰ Εν τούτοις οι αισθητικές αυτές προθέσεις δεν οδήγησαν σε εκζήτηση της μορφολογικής επεξεργασίας και του διακόσμου. Το κτίριο ολοκληρώνεται με απλά υλικά, στηριζόμενο κύρια στην αισθητική της σχηματοποίησης των μορφών και όχι του διακόσμου. Μένει έτσι στα πλαίσια μιας εύλογης λιτότητας που προϋποθέτει ο βιομηχανικός του προορισμός. Η λιτότητα αυτή τονίστηκε ακόμη περισσότερο με την περαιτέρω απλοποίηση της δυτικής όψης όπως τελικά κατασκευάστηκε. Η επιμελής όμως αυτή αντιμετώπιση περιορίζεται στις ορατές πλευρές του κτιρίου από τους γύρω δρόμους. Για το λόγο αυτό τα αετώματα δεν έχουν βάθος. Αποτελούν επιφανειακά μορφοπλαστικά στοιχεία μιας όψης.

29. Εκτιμούμε ότι η συνεχιζόμενη οικοδομική έρευνα θα μας δώσει περισσότερες πληροφορίες για τις φάσεις προσθηκών στο δυτικό τοίχο.

30. Αναφερόμαστε στα κτίρια του Γκαζιού και στα εργοστάσια που κτίστηκαν σε όλη την Ελλάδα στην επόμενη πεντηκονταετία.

Οι άλλες εσωτερικές όψεις παρουσιάζονται απλές και αδιάρθρες.

Η λειτουργική επίσης διάρθρωση του συγκροτήματος είναι απλή. Όλες οι διοικητικές κ.λπ. λειτουργίες του μεταξουργείου στεγάστηκαν στην παλιά βόρεια πτέρυγα του κτιρίου Χάνσεν. Η δυτική πτέρυγα κάλυψε τις ανάγκες στέγασης της σκωληκοτροφίας στον όροφο και της αναπήνισης στο ισόγειο. Και οι δύο αυτές λειτουργίες απαιτούσαν μεγάλους ενιαίους χώρους για την εξυπηρέτησή τους, που δημιουργήθηκαν με τη λύση που δόθηκε στην πτέρυγα. Οι υπόλοιπες διοικητικές λειτουργίες καλύφθηκαν με απλές διαμορφώσεις της υφιστάμενης πτέρυγας του κτιρίου Χάνσεν επί της οδού Μεγάλου Αλεξάνδρου.

2. Τα προσκτίσματα

Το κτίριο του μεταξουργείου που κτίστηκε το 1854 αποτέλεσε το σημαντικότερο οικοδόμημα ενός συγκροτήματος βιομηχανικών κτιρίων που ανεγέρθησαν στο διαθέσιμο οικοπέδο. Μαρτυρείται στο συγκρότημα εγκατεστημένος ατμόμυλος από το 1855, αρτοποιείο από το 1859, ελαιουργείο από το 1855, σιδηρουργείο και χαλκείο από το 1857 και ξυλουργείο από το 1857.³¹ Τα δύο τελευταία είχαν άμεση σχέση με εργασίες συντήρησης και με τη λειτουργία της μεταξουργίας, ενώ εκτελούσαν και εξωτερικές εργασίες. Για τη στέγαση αυτών των δραστηριοτήτων κατασκευάστηκε σειρά οικοδομημάτων στην πίσω διαγώνιο πλευρά του οικοπέδου. Τα κτίρια αυτά δεν σώζονται σήμερα.³²

Από τα σχέδια του 1868, την Έκθεση του 1865 και το τοπογραφικό διάγραμμα των Αθηνών του ΒΔ 9.9.1864 (εικ. 11), φαίνεται ότι τα προσκτίσματα διακρίνονται σε τρία συγκροτήματα: Α, Β και Γ (εικ. 10). Το τελευταίο έχει προστεθεί μετά το 1864. Αξίζει να επισημάνουμε ότι τα τρία αυτά συγκροτήματα αναπτύχθηκαν με σταδιακές προσθήκες κτισμάτων εκατέρωθεν του μανδρότοιχου ο οποίος κτίστηκε στο ανατολικό διαγώνιο όριο του οικοπέδου. Η όψη μάλιστα των προσθηκών προς ανατολάς του μανδρότοιχου ακολουθεί τη μορφή της όψης του εσωτερικού τοίχου της πτέρυγας της οδού Μυλλέρου.

Σημειώνουμε ότι το συγκρότημα διέθετε μια κύρια είσοδο προς την οδό Μεγάλου Αλεξάνδρου, δύο εισόδους προς την πλευρά της σημερινής οδού Γιατράκου και μια στενή είσοδο προς την πλευρά της οδού Λεωνίδου. Επί της οδού Μυλλέρου καμιά είσοδος δεν υπήρχε. Η διάταξη αυτή των εισόδων είχε σχέση με τη θέση του συγκροτήματος ως προς το οικιστικό σύνολο των Αθηνών, τις προσβάσεις από τους υπάρχοντες δρόμους αλλά και τις λειτουργικές ανάγκες του συγκροτήματος.

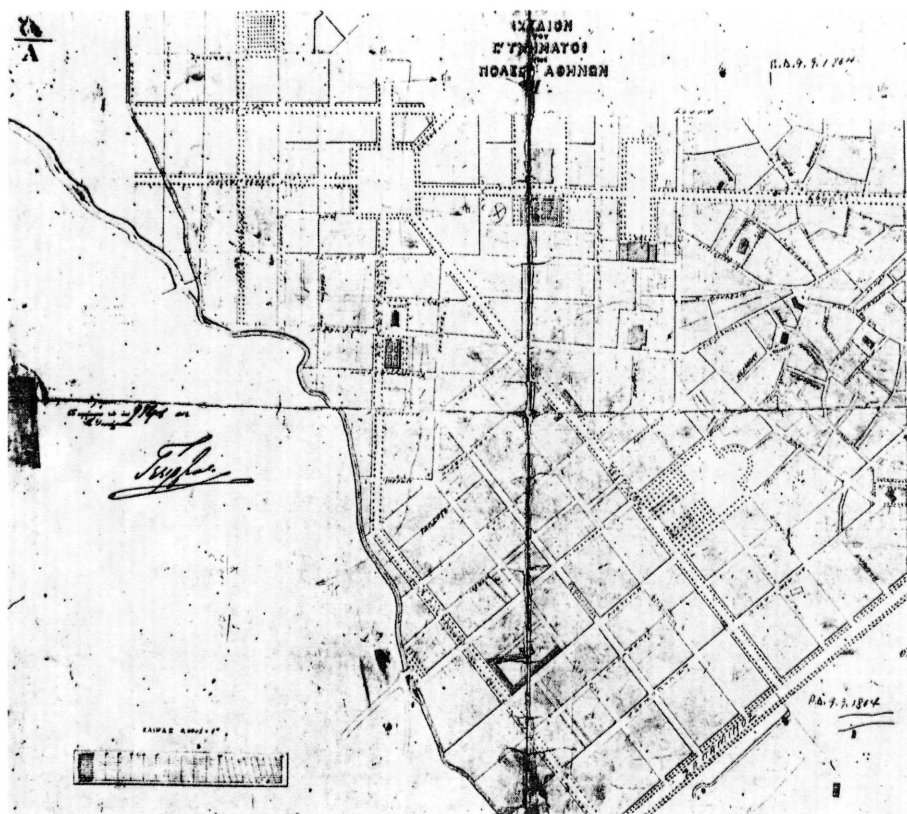
3. Η μετασκευή σε κατοικίες

Μέχρι το 1886 το βιομηχανικό συγκρότημα του μεταξουργείου διασωζόταν στην κατάσταση που περιγράφηκε.³³ Μετά τη χρονολογία αυτή ο Α. Δουρούτης πείστηκε ότι δεν υπήρχε δυνατότητα για τη βιομηχανική αξιοποίηση του κτίσματος και στράφηκε στην αξιοποίησή του με τη μετατροπή του σε κατοικίες. Ήδη η περιοχή βρισκόταν και πρακτικά εντός του οικισμού της Αθήνας. Η οικιστική όμως αξιοποίηση του συγκροτήματος προϋπόθετε την

31. Η χρονολόγηση τίθεται βάσει του χρόνου παραγωγής των μηχανημάτων τα οποία εξόπλισαν το συγκρότημα όπως μαρτυρείται στην από 1ης Δεκεμβρίου 1980 έκθεση του κ. Χρήστου Ζιούλα.

32. Ελπίζεται ότι μετά τις κατεδαφίσεις νεωτέρων κτισμάτων, θα δοθεί η δυνατότητα επισήμανσης των θεμελίων των κτισμάτων αυτών.

33. Την εποχή αυτή ο Α. Δουρούτης προσπάθει να κινήσει το ενδιαφέρον της Ελληνικής Κυβέρνησης για το κλειστό αλλά συνολικά διατηρούμενο συγκρότημα. Βλ. σχετικό υπόμνημα Α. Δουρούτη προς την Ελληνική Κυβέρνηση, Αρχείο Χ. Ζιούλα.

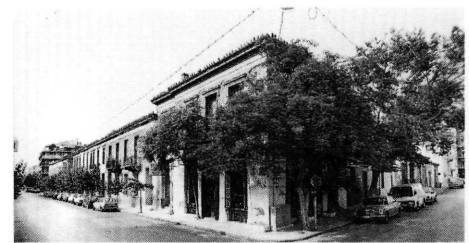

11

κατάτμησή του σε μικρότερα οικοδομικά τετράγωνα, πράγμα που μέχρι το 1892 δεν είχε εκτελεστεί.³⁴ Πιστεύουμε ότι η μετατροπή του συγκροτήματος σε κατοικίες έγινε μετά τη χρονολογία αυτή και αφού διανοίχτηκαν οι οδοί Γιατράκου και Γερμανικού, και πάντως προ του έτους 1904.³⁵

Η διάνοιξη των δύο αυτών οδών επέφερε μεγάλες καταστροφές στο συγκρότημα (εικ. 1). Συγκεκριμένα η διάνοιξη της οδού Γιατράκου προκάλεσε την κατεδάφιση του βορειοανατολικού πύργου της βόρειας πτέρυγας και έτσι απωλέσθη ένας εκ των δύο πύργων του κτιρίου του Χάνσεν (εικ. 2). Συμπαρέσυρε επίσης το σύνολο του βοηθητικού γωνιακού συγκροτήματος της πλευράς εκείνης (εικ. 10, Α) που φαίνεται να υφίσταται από το 1835. Η διάνοιξη της οδού Γερμανικού προκάλεσε την κατεδάφιση μέρους της προσόψεως του κτιρίου επί της οδού Μυλλέρου. Για λόγους άγνωστους σε εμάς δεν κατεδαφίστηκε μόνο το απαιτούμενο για τη διάνοιξη του δρόμου αλλά και ικανό πλάτος κτιρίων εκατέρωθεν αυτού (εικ. 12: στη φωτογραφία φαίνεται καθαρά το ενιαίο σύνολο που αποτελούν τα 2 κτίρια). Στους χώρους που διανοίχτηκαν, κτίστηκαν γωνιακά οικοδομήματα που διαμόρφωσαν τα άκρα των δύο νέων περύγων (εικ. 13). Η διάνοιξη της οδού Γιατράκου επέφερε και την κατεδάφιση του συγκροτήματος του ατμόμυλου (εικ. 10, Β), αφού μεγάλο τμήμα του βρέθηκε στο χώρο της διασταύρωσης των οδών Γιατράκου και Γερμανικού. Το υπόλοιπο δεν ήταν προσαρμόσιμο οικοδομικά με τα νέα πρόσωπα των οδών και κατεδαφίστηκε και αυτό. Σε κατοικίες τελικά διαμορφώθηκαν οι δύο πτέρυγες: η βόρεια επί της οδού Μεγάλου Αλεξάνδρου και η δυτική επί της οδού Μυλλέρου.

Η διαμόρφωση της δυτικής πτέρυγας σε κατοικίες προσαρμόστηκε σε έναν υποτυπώδη γενικό σχεδιασμό. Στις γωνίες των δρόμων κτίστηκαν

12

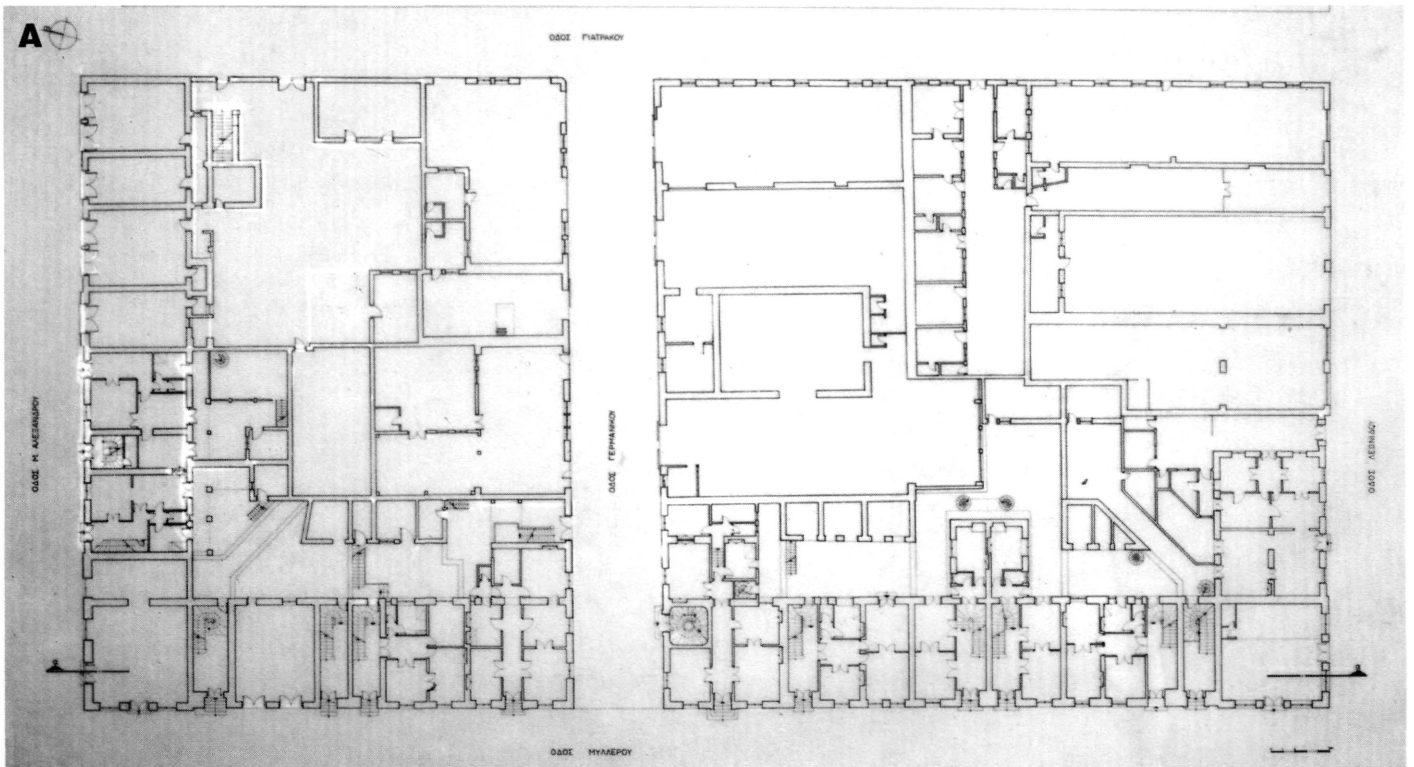
12. Το μεταξουργείο από την οδό Μυλλέρου σήμερα. Διακρίνεται η τομή της οδού Γερμανικού και η ενότητα του συγκροτήματος.

11. Τοπογραφικό σχέδιο του Ε' Τμήματος της πόλης της Αθήνας, 1864. Στο κάτω μέρος της εικόνας, φαίνεται το κτίριο του μεταξουργείου, χωρίς τα προσκτίσματα της νοτιοανατολικής πλευράς.

34. Ο χάρτης των Αθηνών του 1892, έκδοση Πάλλη και Κοτζιά, σημειώνει το οικοπέδο του μεταξουργείου διατηρούμενο ακόμη στο σύνολο του. Είναι πάντως γνωστό ότι η οδός Γερμανικού θεομοθετήθηκε το 1885, προφανώς με ενέργειες του ιδιοκτήτη.

35. Έρευνα στα αρχεία της Πολεοδομίας Αθηνών απέδειξε ότι τα κτίρια κατοικιών προϋπήρχαν του έτους αυτού και έκτοτε μόνο άδειες δευτερευουσών επισημίων εκδίδονταν.

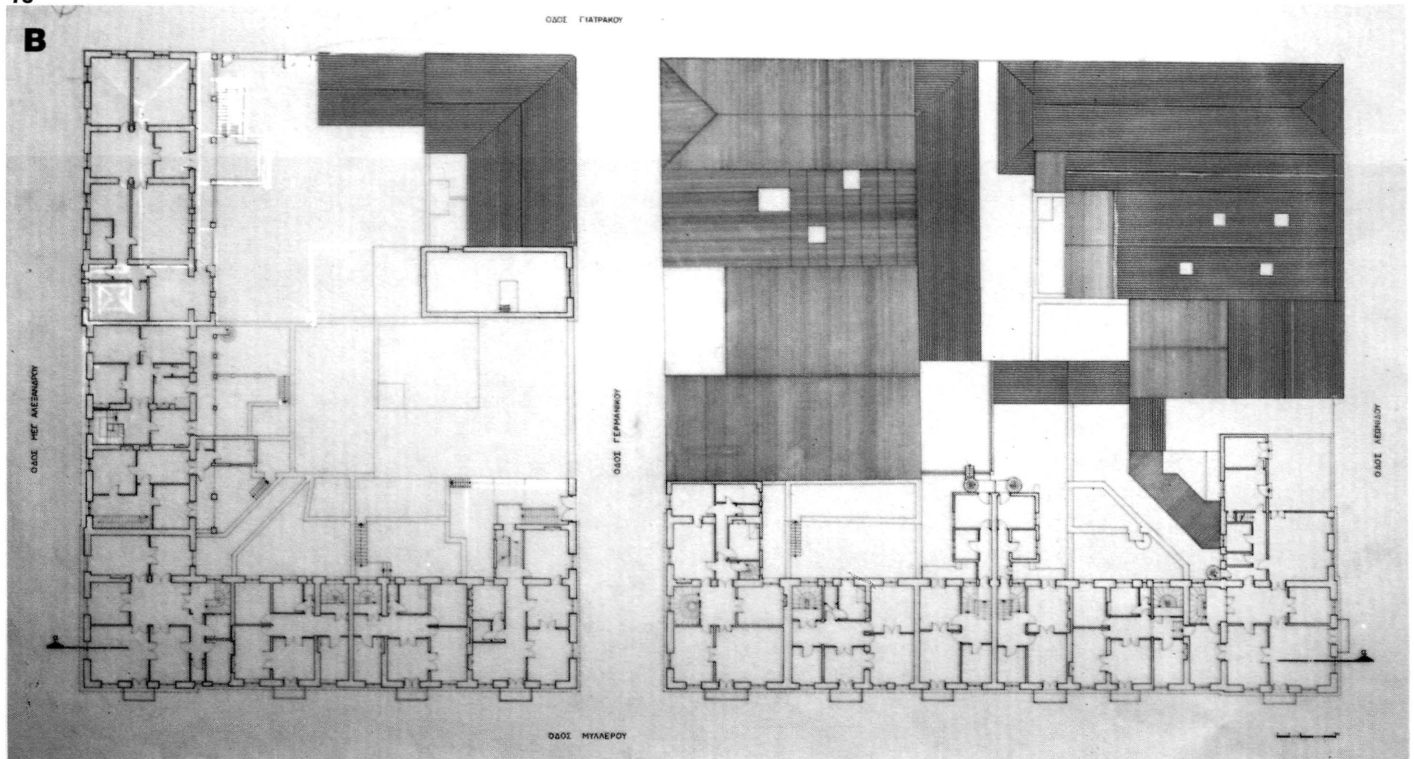
ΤΟ ΜΕΤΑΞΟΥΡΓΕΙΟ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ

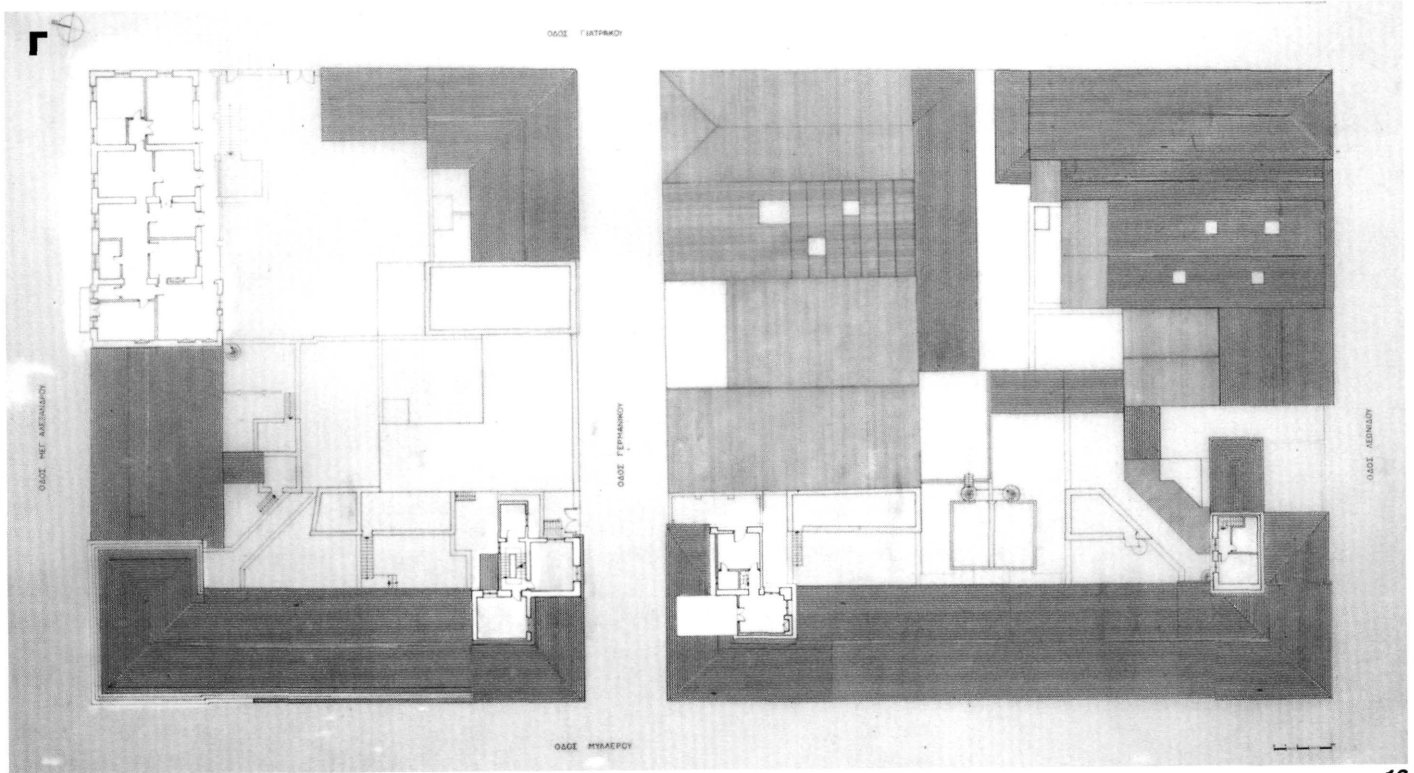

13

13. Το συγκρότημα των κτιρίων στο οικόπεδο του μεταξουργείου στην τελευταία οικοδομική φάση του. Α: κάτοψη ισόγειου, Β: κάτοψη α' ορόφου, Γ: κάτοψη β' ορόφου και παταριών,

13

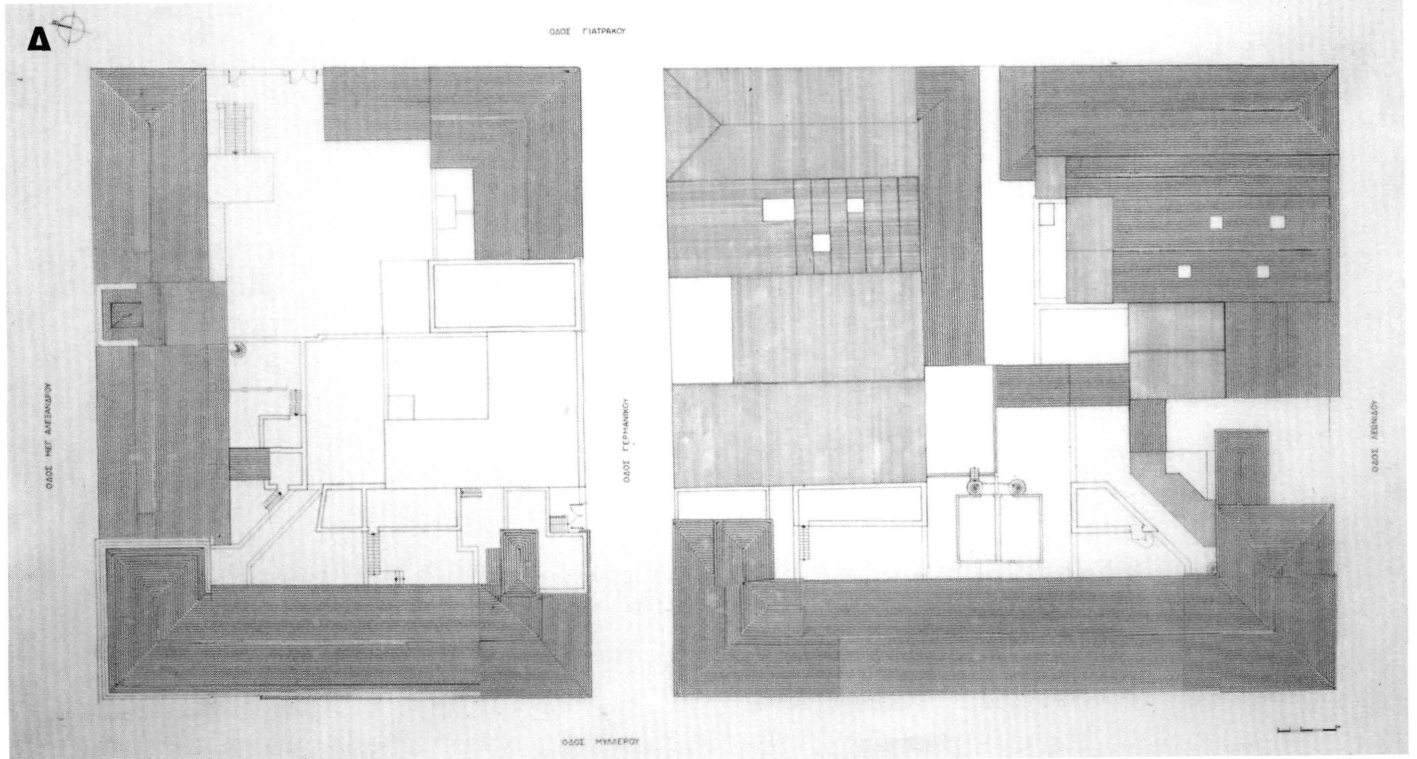

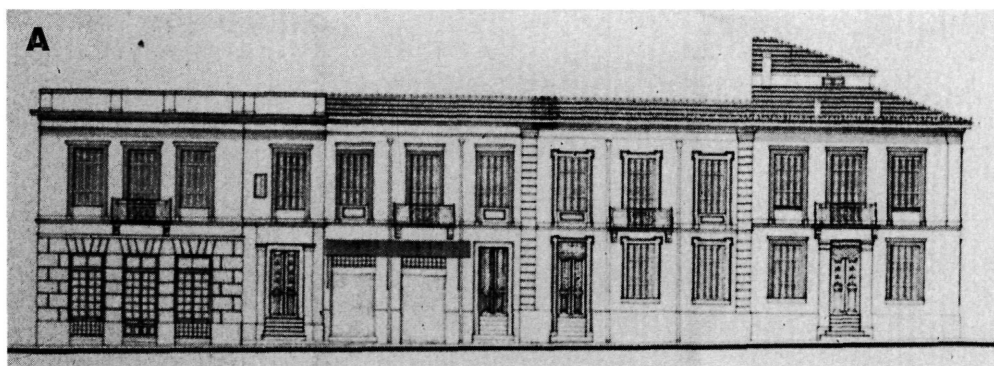

Δ: κάτοψη στέγης. Αποτύπωση, Μάρτιος 1993 (Δήμος Αθηναίων, Τμήμα παραδοσιακών κτηρίων και μνημείων, σχέδια αρ. 0.2-0.5, σε κλίμακα 1:100).

13

13

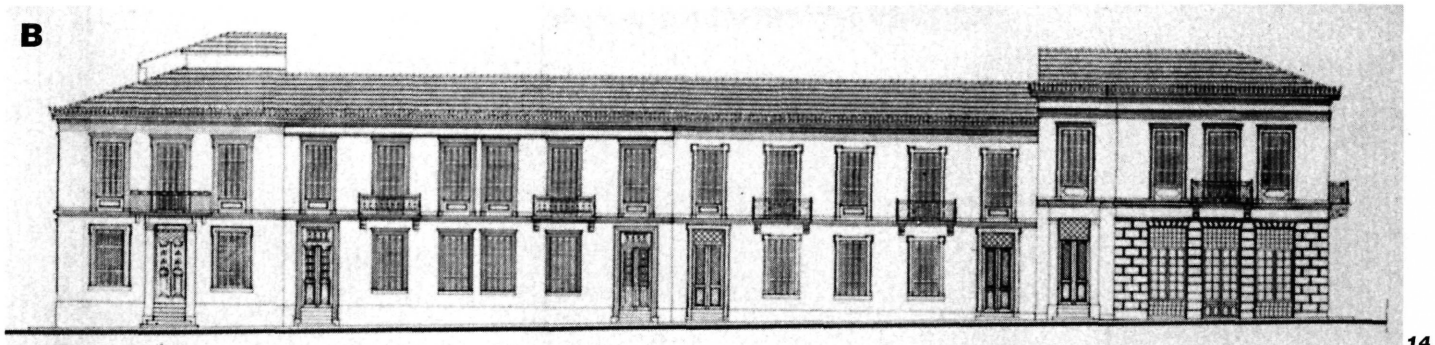
14

14. Αναπαράσταση όψης επί της οδού Μυλλέρου, φάση κατοικίας. Α: βόρειο τμήμα (προς Μ. Αλεξάνδρου), Β: νότιο τμήμα (προς Λεωνίδου) (Δήμος Αθηναίων, Ιούλιος 1993, σχέδια σε κλίμακα 1:100).

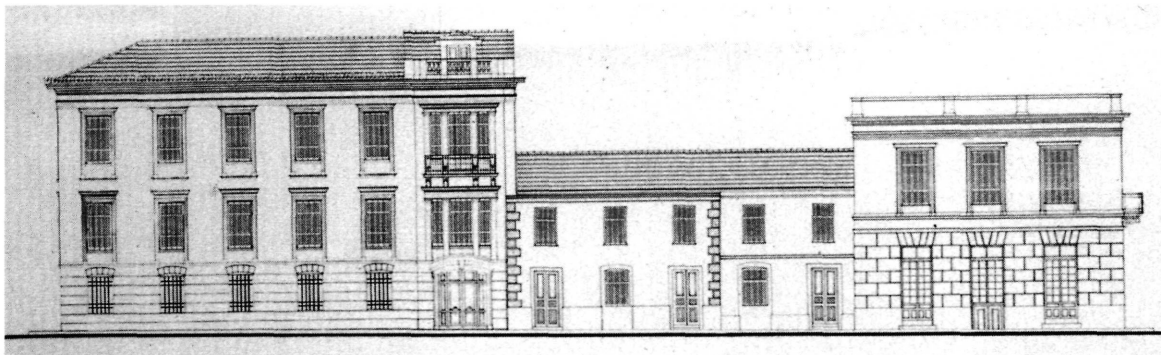
τέσσερις τετράγωνες οικοδομές με κατοικίες στο ισόγειο και στον όροφο. Μετασκευάστηκαν επίσης οι δυο γωνιακοί πύργοι του μεταξουργείου με κατοικίες στον όροφο και μαγαζιά στο ισόγειο. Στο ενδιάμεσο, ο χώρος ανάμεσα στους υπάρχοντες διαμήκεις τοίχους της δυτικής πτέρυγας διαμορφώθηκε σε κατοικίες σε δύο ορόφους στον τύπο των αστικών διωρόφων πολυκατοικιών της εποχής. Χρησιμοποιήθηκαν δυο τύποι κατοικιών. Στις γωνιακές οικοδομές έγινε χρήση ενός συμμετρικού τύπου κατοικίας με κεντρικό διάδρομο. Στο υπόλοιπο συγκρότημα έγινε κατάτμηση του κτίσματος σε επί μέρους ενότητες, με ένα χώρο κλιμακοστασίου στο άκρο, από το οποίο είχαν πρόσβαση δύο διαμερίσματα, ένα στο ισόγειο και άλλο στον όροφο. Η διάταξη αυτή προσέφερε την εναλλακτική δυνατότητα να χρησιμοποιείται κάθε όροφος αυτοτελώς ή σαν ενιαία κατοικία (εικ. 13, αποτύπωση κατόψεων: Α: ισόγειου, Β: ορόφου, Γ: δωματίων, Δ: στέγης).

Η μορφοπλαστική οργάνωση των όψεων υπήρξε περιορισμένη. Στις δύο ακραίες οικοδομές, τους παλιούς ακραίους πύργους του μεταξουργείου, η τριμερής καθ' ύψος διάταξη του νεοκλασικισμού είναι σαφής, με ισόγεια βάση διακοσμημένη με τους γνωστούς επίπλαστους γωνιόλιθους. Η ζώνη του ρυθμού στον όροφο αναπτύσσεται χωρίς παραστάδες, με απλή πλαισίωση των παραθύρων και πλήρη θριγκό. Τέλος, η στέγη ολοκληρώνεται με το προέχον γείσο και τα στηθαία. Στο υπόλοιπο κτίριο δεν γίνεται χρήση επίπλαστων γωνιόλιθων στο ισόγειο. Οι κατοικίες εδώ διέθεταν απλή διακοσμητική πλαισίωση των ανοιγμάτων, όπως στον όροφο. Δεν κτίστηκε επίσης στηθαίο πάνω από το γείσο, που κοσμεύεται με ακρομέραμα. Οι διαφορές στον διάκοσμο αναδεικνύουν τις διάφορες φάσεις μετατροπών (εικ. 14, 15, αναπαράσταση όψεων φάσης κατοικιών).

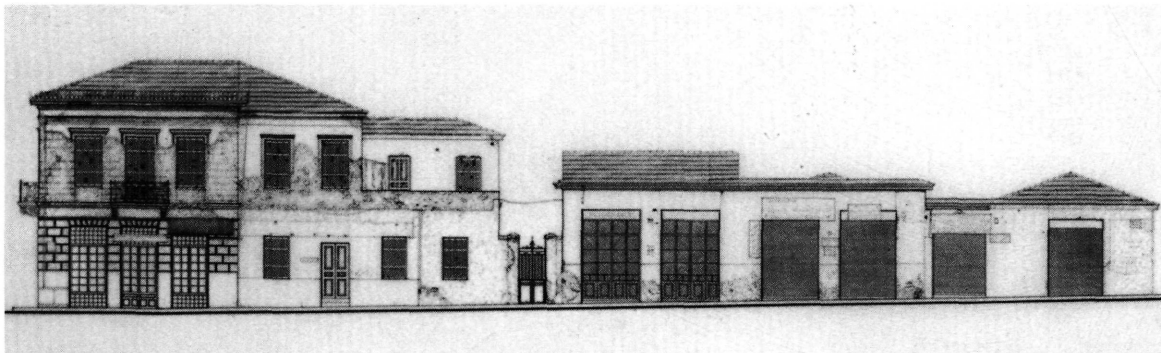
Για τη θεμελίωση των εγκάρσιων τοίχων που διαχώρισαν τις νέες κατοικίες χρησιμοποιήθηκαν εν μέρει τα διαθέσιμα παλαιά θεμέλια που προϋπήρχαν από το αρχικό κτίριο του Χάνσεν. Έτσι μπορούμε και σήμερα να αποκτήσουμε μια σχετική εικόνα της διάταξης των χώρων στη δυτική πτέρυγα του παλιού εμπορικού κέντρου. Στην πρόσοψη, η διάνοιξη νέων θυρών και παραθύρων προκάλεσε μια σειρά αλλοιώσεων· κατεδαφίστηκαν τα αετώματα, και εξαφανίστηκε η πεσσοστοιχία στο ισόγειο. Τα ανοίγματα του ισόγειου άλλαξαν μέγεθος και διαστάσεις (εικ. 18). Στον όροφο, η προσαρμογή των ανοιγμάτων στις νέες διαστάσεις έγινε με τη διάνοιξη τους προς τα κάτω. Αυτό επέφερε την κατεδάφιση, σε ορισμένες περιπτώσεις, τμημάτων των χαμηλών πλίνθινων ασφίδων της παλαιάς τοξοστοιχίας του ισόγειου. Στα σημεία που ανοίχτηκαν μπαλκόνια κατεδαφίστηκαν επίσης τα τόξα αυτά. Οι στέγες αντικαταστάθηκαν σε μεγάλη έκταση λόγω επεμβά-

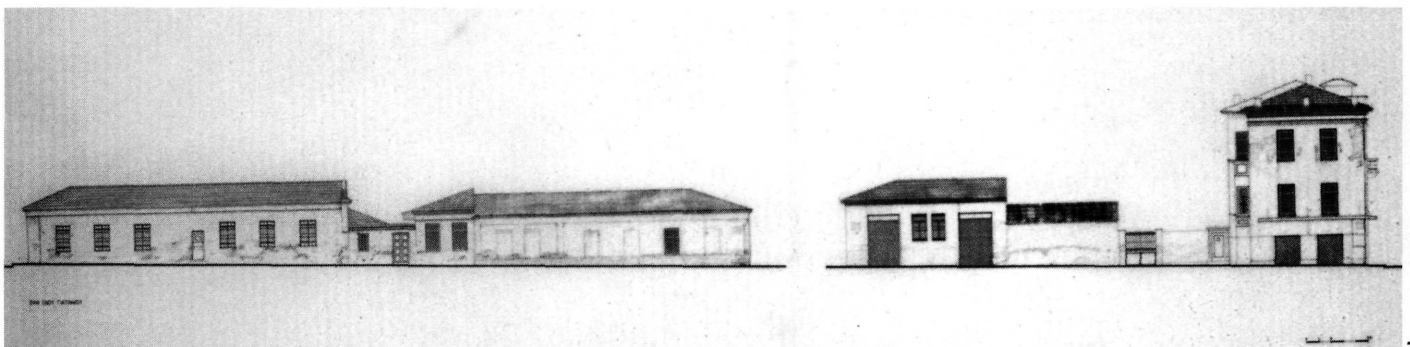
14

15

16

17

15. Αναπαράσταση όψης επί της οδού Μεγάλου Αλεξάνδρου, φάση κατοικιών (Δήμος Αθηναίων, Ιούλιος 1993, σχέδιο σε κλίμακα 1:100).

16. Σημερινή όψη επί της οδού Λεωνίδου. Αποτύπωση, Μάρτιος 1993 (Δήμος Αθηναίων, σχ. αρ. 0.8, σε κλίμακα 1:100).

17. Σημερινή όψη επί της οδού Γιατράκου. Αποτύπωση, Μάρτιος 1993 (Δήμος Αθηναίων, σχ. αρ. 0.9, σε κλίμακα 1:100).

18

18. Η είσοδος μιας από τις κατοικίες σε σημερινή φωτογραφία· διακρίνονται οι προσαρμογές του ανοίγματος.

σεων που έγιναν στα γείσα του κτιρίου. Υπερψώσεις γενικά της οικοδομής δεν έγιναν, εκτός από το νοτιοανατολικό άκρο επί της Μυλλέρου, όπου το κτίριο υψώθηκε καθ' ύψος ύστερα από ζημιές που οφείλονταν σε φωτιά.

Ο διαφορετικός τρόπος με το οποίο έγιναν οι οικοδομικές επεμβάσεις σε τμήματα του κτιρίου μαρτυρεί μια σταδιακή μετατροπή του κτίσματος σε κατοικίες, σε διαφορετικές χρονικές στιγμές και από διαφορετικά ενδεχομένως συνεργεία, παρά τη σαφή ύπαρξη της αρχικής, ενιαίας, ογκοπλαστικής αντιμετώπισης των επεμβάσεων. Η μορφολογική διαφοροποίηση που υπάρχει σε τμήματα των όψεων μαρτυρεί ενδεχομένως και διαφορετικό αρχιτέκτονα που ανέλαβε τις μετασκευές. Οι αλλαγές αυτές συνετέλεσαν πάντως ώστε να χάσει το συγκρότημα το ενιαίο ύφος και να αποκτήσει μια αποσπασματικότητα, όπου τίποτε δεν μαρτυρούσε το μεγάλο κτίριο από το οποίο προήλθε και το οποίο υφίσταται σε μεγάλη έκταση καλυμμένο από προσθήκες.

Επί της οδού Μεγάλου Αλεξάνδρου η σημαντική αλλαγή υπήρξε η μετασκευή του βορειοανατολικού τμήματος της πτέρυγας σε κατοικία του Α. Δουρούτη. Μετά την κατεδάφιση του ακραίου πύργου, όλα τα κτίσματα, από τον πυλώνα εισόδου (συμπεριλαμβανόμενο) και προς ανατολάς, μετασκευάστηκαν σε μια μεγάλη ενιαία κατοικία. Για το σκοπό αυτό προστέθηκε ένας ακόμη όροφος, η στοά που υπήρχε προς το μέρος της αυλής υπερψώθηκε ώστε να αποκτήσει μπαλκόνι ο δεύτερος όροφος, ενώ παράλληλα άλλαξαν τα μεταξόνια διαστήματα. Το ισόγειο διαμορφώθηκε σε μαγαζιά με προέχον μεταλλικό στέγαστρο, ενώ ο χώρος του πρώην πυλώνα υπέστη επεξεργασία ως αυτοτελής μορφολογική ενότητα. Ο διάκοσμος στηρίχτηκε στην πλαισίωση θυρών και παραθύρων, στη δημιουργία παραστάδων και πλήρους ζωφόρου κάτω από τα γείσα. Βάσει του διακόσμου του υπολοίπου συγκροτήματος κατοικιών και με την ίδια λογική, το τμήμα του κτιρίου μεταξύ της οικίας Δουρούτη και του γωνιακού πύργου ακολούθησε τον τύπο των μετασκευών του υπολοίπου συγκροτήματος των κατοικιών.

Στο υπόλοιπο οικόπεδο, μετά την πυρκαϊά των αρχών της δεκαετίας του 1960, λίγα πράγματα σώζονται από τις παλαιότερες επεμβάσεις. Θα μνημονεύσουμε απλά κάποιες προσόψεις τυπικών μαγαζιών των αρχών του αιώνα που σώθηκαν επί της οδού Λεωνίδου και τη σειρά των αποθηκών επί της οδού Γιατράκου, με σημαντικότερο στοιχείο τις σε καλή κατάσταση σωζόμενες ξυλοκατασκευές της στέγης τους. Μία από αυτές χρησιμοποιήθηκε από τη Μαρίκα Κοτοπούλη για ένα διάστημα ως αποθήκη του θεάτρου της. Γενικά ο χώρος φαίνεται ότι αξιοποιήθηκε ήδη από τον Δουρούτη για δημιουργία αποθηκευτικών χώρων και μικρών καταστημάτων χωρίς ιδιαίτερες κτιριακές αξιώσεις.

Αντί επιλόγου

Το οικοδομικό χρονικό του συγκροτήματος του μεταξουργείου μας αποκαλύπτει τη μετατροπή του εμπορικού κέντρου του Χάνσεν σε βιομηχανικό συγκρότημα και εν συνεχεία σε συγκρότημα κατοικιών.

Είναι σημαντικό ότι όλες οι μετασκευές έχουν ως υπόβαθρο το παλιό κτίριο του Χάνσεν, το οποίο δείχνει χαρακτηριστική ευελιξία στο να επιδέχεται μετασκευές. Η ανέγερση εξάλλου της πτέρυγας του εργοστασίου του Μεταξουργείου επί της οδού Μυλλέρου το 1854 αποτελεί ένα σημαντικό

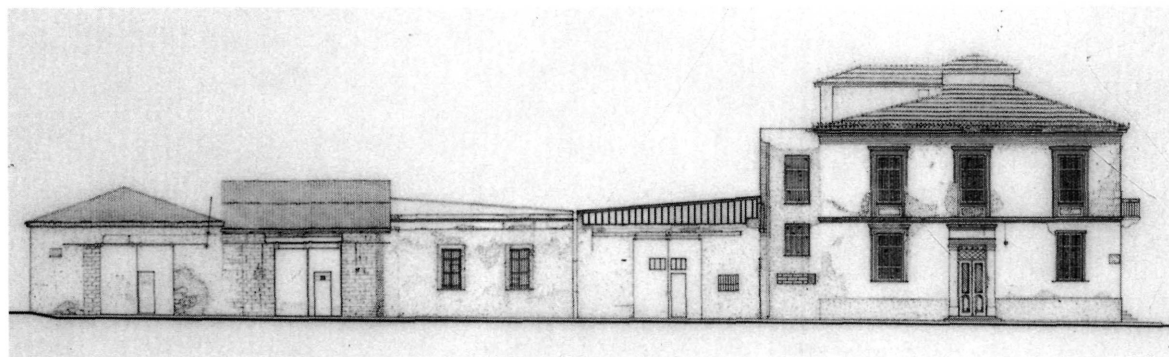
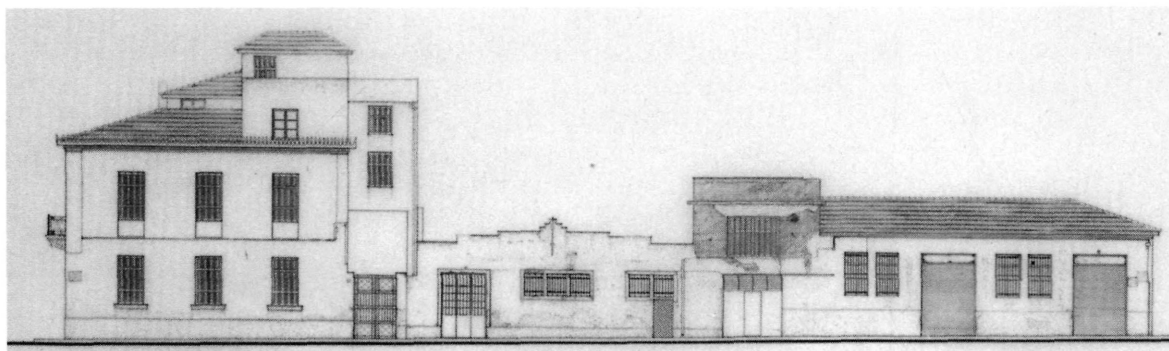
γεγονός στη βιομηχανική αρχιτεκτονική του 19ου αιώνα. Απ' ότι είναι γνωστό, δεν υπάρχουν άλλα βιομηχανικά κτίρια της Οθωνικής περιόδου με αξιώσεις αρχιτεκτονικών συνθέσεων, όπως συμβαίνει με το κτίριο του μεταξουργείου. Αλλά και αργότερα, τα βιομηχανικά κτίρια ήταν απλές λειτουργικές κατασκευές με στοιχειώδεις ή και ανύπαρκτες μορφοπλαστικές ή μορφολογικές επιδιώξεις, που κατά κανόνα χρησιμοποιούνταν σαν προστατευτικό κέλυφος του μηχανολογικού εξοπλισμού τον οποίο εμπεριείχαν.³⁶

Στο κτίριο του μεταξουργείου όμως γίνεται μια σαφής προσπάθεια μορφοπλαστικής επιμελούς οργάνωσης των όψεων στην κατεύθυνση της ανάδειξης μιας εντυπωσιακής αρχιτεκτονικής σύνθεσης. Το γεγονός είναι ενδεικτικό των προθέσεων όχι μόνο του αρχιτέκτονα αλλά και των ιδιοκτητών. Κατά τη μετέπειτα μετασκευή του σε κατοικίες, η αποσπασματικότητα των επεμβάσεων είναι μια πιστή απεικόνιση της έντονης πίεσης για αστική κατοικία στην Αθήνα στο τέλος του 19ου αιώνα, χωρίς ιδιαίτερες αρχιτεκτονικές προθέσεις, με λύσεις του συρμού και κυρίαρχο στοιχείο την οικονομική εκμετάλλευση.

Αξιολογώντας τις διάφορες φάσεις θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι το οικόπεδο μεταξύ των οδών Μεγάλου Αλεξάνδρου, Μυλλέρου και Λεωνίδου είχε την τύχη να στεγάσει δυο σημαντικά κτίσματα της οθωνικής περιόδου. Το εμπορικό κέντρο του Χάνσεν, που έμεινε ημιτελές και ποτέ δεν χρησιμοποιήθηκε για το σκοπό που κτίστηκε, και το κτίριο του μεταξουργείου, που λειτούργησε ως βιομηχανικό κτίριο δεσπόζοντας με την επιβλητικότητά του στην περιοχή, για να θυσιαστεί πολύ σύντομα στο βωμό της έντονης ζήτησης αστικής κατοικίας στην Αθήνα του τέλους του 19ου αιώνα. Η σπουδαιότητα αυτού του κτιρίου εκτιμήθηκε από την κοινή γνώμη: μια ολόκληρη περιοχή πήρε το όνομά του και η ονομασία αυτή διατηρείται ακόμη σήμερα, εκατό χρόνια μετά την αλλοίωση και μερική κατεδάφισή του.

Το 1993 ο Δήμος Αθηναίων, στον οποίο περιήλθε η ιδιοκτησία του συγκροτήματος, αποφάσισε την αποκατάσταση και αξιοποίησή του. Τη σχετική μελέτη ανέλαβε το Τμήμα Παραδοσιακών Κτιρίων της Διεύθυνσης Αρχιτεκτονικού. Το κυρίως συγκρότημα απελευθερώθηκε από τα μεταγενέστερα προσκτίσματα, που κατεδαφίστηκαν, και επισκευάζεται με στόχο να αποκατασταθεί η αρχική μορφή του, όπως τη σχεδίασε ο Χάνσεν· πρόκειται να στεγάσει καταστήματα στο ισόγειο και γραφεία ποικίλων φορέων στον όροφο. Παράλληλα διαμορφώνεται σε υπαίθριο κοινόχρηστο χώρο, με βάση μελέτη του Τμήματος Κοινοχρήστων χώρων του Δήμου, η έκταση που απελευθερώθηκε με την κατεδάφιση των προσκτισμάτων. Από αυτά, διατηρήθηκε μόνον η αποθήκη του ημικρατικού θεάτρου Κοτοπούλη, που πρόκειται να μετατραπεί σε Κέντρο Νεότητας του Δήμου. Τέλος τα συνεργεία αυτεπιστασίας του Δήμου ολοκληρώνουν την αποκατάσταση των όψεων της οικίας Δουρούτη, ενός τμήματος του συγκροτήματος που ανήκει ακόμη στην ομώνυμη οικογένεια.

36. Παραδείγματα, τα κτίρια του Γκαζιού, των Μεταλλείων Λαυρίου κ.λπ. Βλέπε και Α. Σκοπελίτη *Το γκάζι*, Αθήνα.

**19. Σημερινή όψη επί της οδού Γερμανικού
(βόρεια πλευρά).
Αποτύπωση, Μάρτιος 1993 (Δήμος
Αθηναίων, σχ. αρ. 10, σε κλίμακα 1:100).**

**20. Σημερινή όψη επί της οδού Γερμανικού
(νότια πλευρά).
Αποτύπωση, Μάρτιος 1993 (Δήμος
Αθηναίων, σχ. αρ. 11, σε κλίμακα 1:100).**

21. Οι στέγες του συγκροτήματος από τη γωνία Μεγάλου Αλεξάνδρου και Μυλλέρου.

22. Το Μεταξουργείο σήμερα από τη γωνία Μυλλέρου και Γερμανικού.

